

## บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

### คำแนะนำเสนอ :

### ความสำคัญของประเด็นปัญหา สิทธิชุมชน ในฐานะเป็นยุทธศาสตร์ของชาติ

ศ.(พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา  
หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ

สิทธิชุมชน เป็นยุทธศาสตร์สำคัญของการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมของภาคประชาชนในปัจจุบัน ทั้งในส่วนของ

- ◆ เครือข่ายประชาคมเมือง
- ◆ เครือข่ายชุมชนพื้นที่ราบ
- ◆ เครือข่ายชุมชนพหุชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง (เขตป่าเขา)
- ◆ เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำ

สิทธิชุมชน ควรถือเป็นยุทธศาสตร์ของชาติ ในการแก้ปัญหาของชาติให้พ้นวิกฤต ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

สิทธิชุมชน ควรใช้เป็นยุทธวิธีในการแก้ปัญหการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่กำลังเป็นปัญหาหลุกหลุมขยายตัวรุนแรงอยู่ในทั่วทุกภาคของประเทศ

สิทธิชุมชน ไม่ใช่เรื่องใหม่สำหรับสังคมไทย และสังคมเอเชีย หากเป็นทั้งอุดมการณ์ชุมชนและจารีตประเพณีวัฒนธรรมชุมชนในวิถีเอเชีย ซึ่งสังคมประเทศไทยร่วมส่วนเป็นเชื้อสายของรากร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน และได้มีการสั่งสมประสมการณ์ของชุมชนจนกลายเป็นภูมิปัญญาที่ตกผลึกเป็นจารีตประเพณีท้องถิ่น หรือ ฮีตบ้าน คองเมือง (Customary Law) ซึ่งยังคงปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบัน ในวิถีชีวิตประจำวันของชาวไทยและเอเชีย โดยเฉพาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น แนวคิดและวิถีปฏิบัติเกี่ยวกับสิทธิชุมชนจัดว่าเป็นแนวเดียวกัน หรือใกล้เคียงกันอย่างมาก

สิทธิชุมชน จึงเป็นทั้งรากฐาน เป็นทั้งอุดมการณ์ เป็นทั้งวิถีปฏิบัติ และเป็นกฎหมายท้องถิ่นที่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมยังคงยึดถือเป็นแกนกลางของการดำรงชีวิตทั่วทั้งประเทศไทย

สิทธิชุมชน เป็นทั้งถ้อยคำและภาษาเชิงมโนทัศน์ ที่มีปรากฏอยู่ใน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2546 แล้ว โดยเฉพาะในมาตรา 46 ซึ่งระบุการให้สิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และศิลปวัฒนธรรมอันดีงามของชาติอย่างสมดุลและยั่งยืน แก่ “ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” แห่งราชอาณาจักรไทย

สิทธิชุมชน จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจล่วงละเมิดได้ เนื่องจากมีกฎหมายสูงสุดของชาติบัญญัติไว้แล้ว

แต่การณปรากฏว่า ชุมชนท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมทั่วทั้งประเทศ กำลังเผชิญกับปัญหาการถูกละเมิดสิทธิชุมชนอย่างรุนแรง อันเนื่องมาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ ที่รัฐเป็นผู้กำหนดนโยบายและการตัดสินใจจากเบื้องบน โดยมีได้ผ่านการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในการกำหนดวิถีดำเนินชีวิตของตนเอง

ผลจากการณดังกล่าว จึงกลายเป็นว่า ภาคประชาชน โดยเฉพาะชุมชนท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ของรัฐประชาชาติไทย กำลังถูกละเมิดสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม อย่างร้ายแรง ซึ่งเป็นการละเมิดกติการะหว่างประเทศ ว่าด้วยสิทธิการเป็นพลเมือง สิทธิทางการเมือง สิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งรัฐไทยได้มีการลงนามให้สัตยาบันไว้กับองค์การสหประชาชาติแล้วอย่างเป็นทางการ

การละเมิดสิทธิชุมชน สิทธิการเป็นพลเมือง สิทธิทางการเมือง สิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่เป็นไปอย่างขนานใหญ่ในปัจจุบัน กล่าวให้ถึงที่สุด เมื่อสาวไปให้ถึงต้นตอ ล้วนแล้วแต่เป็นการละเมิดโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ กลไกรัฐ อำนาจอรัฐ รัฐบาลที่ผ่านมาชุดต่าง ๆ และรัฐบาลปัจจุบันโดยตรง เป็นผลให้เกิดความตึงเครียดไปทั่วทั้งสังคม มีหน้าซ้ำ การดำเนินการแก้ปัญหาความขัดแย้งยังได้ลุกลามไปสู่สภาพการใช้ความรุนแรงโดยฝ่ายรัฐ ทำให้ประชาชนได้รับความสะเทือนใจ บอบช้ำทางจิตใจ และบาดเจ็บ

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ ได้ดำเนินการวิจัยสำรวจพื้นที่สนาม เพื่อทำความเข้าใจและสรุปสถานการณ์สิทธิชุมชนในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วทุกภาคของประเทศไทย โดยประสานกับการศึกษาค้นคว้าจารีตประเพณีสิทธิชุมชน ทั้งจากรรณกรรมลายลักษณ์และวรรณกรรมมุขปาฐะ รวมทั้งประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรมชุมชนอย่างลุ่มลึก ผลการวิจัยในเชิงสหวิทยาการที่เป็นแบบบูรณาการชี้ชัดและยืนยันว่า สิทธิชุมชน ยังคงเป็น จิตสำนึกร่วม และเป็น อุดมการณ์ ในการดำเนินชีวิตที่แนบแน่นกับฐานทรัพยากร ของชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ วิถีดำเนินชีวิตตามอุดมการณ์ สิทธิชุมชน เป็นผลดียิ่งสำหรับชุมชนท้องถิ่น เพราะทำให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองได้ในระบอบเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงและพึ่งตนเอง ซึ่งทำให้สามารถยังชีพอยู่ได้ตามอัตภาพแม้ในยามมีวิกฤตเศรษฐกิจทั้งในระดับชาติและระดับโลก เช่นในปัจจุบัน

ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อรัฐ ต่อกรณีปัญหาความขัดแย้งเรื่อง สิทธิชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่น อันเป็นมรดกวัฒนธรรมของชุมชน คือ การให้สิทธิแก่ชุมชนท้องถิ่นในอันที่จะกำหนดเจตจำนงของตนเอง (Self-Determination) อย่างสร้างสรรค์ ด้วยการรักษา *คุณภาพสิทธิชุมชนกับสาธารณประโยชน์* โดยจัดให้มี “คณะกรรมการสิทธิกำหนดเจตจำนงชุมชน” ทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับภาค ระดับชาติ และระดับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อดำเนินการให้สอดคล้องกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชนและกติการะหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง ตามที่รัฐไทยได้ให้สัตยาบันไว้แล้วกับองค์การสหประชาชาติ

การใช้ สิทธิชุมชน ในการกำหนดเจตจำนงตนเอง มิใช่การแบ่งแยกดินแดน

การใช้ สิทธิชุมชน ในการกำหนดเจตจำนงตนเอง มิใช่การกลับไปหาवादิต

การใช้ สิทธิชุมชน ในการกำหนดเจตจำนงตนเอง เป็นการปลดปล่อยชุมชนให้เป็นอิสระจากการครอบงำกดขี่ขูดรีด รุกล้ำ ล่วงละเมิด จากอำนาจจากภายนอกชุมชนที่เหนือกว่า โดยไม่คำนึงถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์และสิทธิที่จะมีชีวิตของคนชายขอบ และชุมชนท้องถิ่นพหุชาติพันธุ์

การใช้ สิทธิชุมชน ในการกำหนดเจตจำนงตนเอง เป็นการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจขึ้นใหม่ โดยมีศีลธรรมกำกับ และมีวัฒนธรรมสิทธิมนุษยชนเป็นยุทธศาสตร์ของชาติ เพื่อนำพาสังคมประเทศไทยไปสู่ความเป็นอารยประเทศ ที่มุ่งเน้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เหนือสิ่งอื่นใด

การใช้ คนและชุมชน เป็นแกนกลางของการแก้ปัญหา สิทธิชุมชน เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศได้มีโอกาสกำหนดเจตจำนงของชุมชนด้วยตนเอง เป็นการพัฒนาศักยภาพของทั้งปัจเจกชนของชุมชน และของเจ้าหน้าที่รัฐที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

ที่สำคัญก็คือ การใช้อุดมการณ์ สิทธิชุมชน โดยให้ชุมชนสามารถมีสิทธิ มีโอกาส ในการกำหนดเจตจำนงชุมชนด้วยตนเอง เท่ากับเป็นการยกระดับการพัฒนาจิตใจของความเป็นมนุษย์ ที่เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ให้กับทุกฝ่ายที่มีส่วนได้ส่วนเสีย รวมทั้งรัฐ

นับเป็นการพัฒนาวัฒนธรรมสิทธิมนุษยชนให้กับรัฐและกลไกแห่งอำนาจรัฐทั้งหลายอย่างได้ผลที่สุด และยั่งยืนที่สุด

แต่การจะดำเนินไปถึงจุดนั้นได้ จะต้องมีการมาตรการที่ได้ผล และกลไกการจัดการจะต้องมีประสิทธิภาพ ซึ่งควรจะได้มีการส่งเสริมสนับสนุนให้ศึกษาค้นคว้าวิจัยอย่างจริงจังในขั้นตอนต่อไป โดยสำนักงานกองทุนการวิจัย เพื่อการนวัตกรรมสังคมระดับชาติ

**ถึงเวลา นวัตกรรมสังคมไทย ! — ด้วยวัฒนธรรมสิทธิชุมชน !**

## สารบัญ

|                                                                                                       | หน้า |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| คำนำเสนอ (บทสรุปสำหรับผู้บริหาร)<br>ความสำคัญของประเด็นปัญหา “สิทธิชุมชน” ในฐานะเป็นยุทธศาสตร์ของชาติ | (1)  |
| คำแถลง ศ.ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)                         | (5)  |
| คำนำ ศ. เสน่ห์ จามริก ประธานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ                                            | (6)  |
| <b>บทคัดย่อ</b>                                                                                       | (7)  |
| <b>Abstract</b>                                                                                       | (8)  |
| <b>โครงการวิจัยย่อยในเครือข่ายโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ</b>                                          | (9)  |
| <b>บทนำเสนอ</b>                                                                                       | 1    |
| บทที่ 1 รายงานการวิจัยฉบับย่อของโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ รวม 7 โครงการ                              | 7    |
| บทที่ 2 แนวคิดสิทธิชุมชนบนฐานคิดนิติปรัชญา                                                            | 42   |
| บทที่ 3 กระบวนทัศน์สิทธิชุมชน กับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน                                          | 59   |
| บทที่ 4 สิทธิกำหนดเจตจำนงตนเอง : ดุลยภาพสิทธิชุมชนและสาธารณประโยชน์                                   | 69   |
| บทที่ 5 มาตรการและกลไกที่จะนำไปสู่การจัดการเรื่อง “สิทธิการกำหนดเจตจำนงตนเอง”                         | 76   |
| บทที่ 6 เพื่อศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์                                                               | 79   |
| <b>ภาคผนวก</b>                                                                                        | 84   |

คำแถลง  
ศาสตราจารย์ ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง  
ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

คำนำ  
ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก  
ประธานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

โครงการวิจัย: “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน:  
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”

(Local Community Rights - From Tradition to Present-day Situation:  
A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand)

หัวหน้าโครงการ: ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา

สถาบันต้นสังกัด: โครงการไทยศึกษา ศูนย์ไทย-เอเชียศึกษา สถาบันวิจัยมหาวิทยาลัยรังสิต

### บทคัดย่อ

โครงการวิจัยนี้เป็นโครงการวิจัยเครือข่ายทั่วประเทศ โดยสร้างเครือข่ายเป็นโครงการวิจัยย่อยประสานความร่วมมือกับชุมชนท้องถิ่น ปัญญาชนท้องถิ่น ให้ร่วมวิจัยกับนักวิชาการที่สนใจปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่น มุ่งทำการวิจัยพร้อมกันทั้ง 4 ภาค เพื่อสังเคราะห์ให้เห็น ภาพรวมของปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นทั่วทุกภาคของประเทศไทยรวมทั้งในกรุงเทพมหานคร สรุปข้อเรียกร้องและความต้องการของแต่ละชุมชน เพื่อแสวงหาและเสนอแนวทางนโยบายของรัฐ ต่อชุมชนท้องถิ่นในภาพรวม ตามบทบัญญัติสิทธิชุมชนท้องถิ่นในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปัจจุบัน (พ.ศ.2540) กรณีศึกษาส่วนใหญ่สะท้อนให้เห็นปัญหา การละเมิดสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนท้องถิ่นโดยกลไกรัฐและอำนาจรัฐ ซึ่งทุกวันนี้ได้กลายเป็นปรากฏการณ์ที่เห็นกันชินตาและดำดาม จนกระทั่งเกิดความรู้สึกชาชิน โครงการวิจัยได้นำเสนอปัญหาดังกล่าว โดยใช้ “ชุมชน” เป็นสนามวิจัย ใช้ “ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน” ที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนนั้น เป็น “กรณีศึกษา” โดยจัดการบริหารโครงการวิจัยให้มีลักษณะเครือข่าย โยงใยปัญหาที่มีลักษณะท้องถิ่น ให้เห็นเป็นภาพรวม ศึกษาแต่ละเฉพาะกรณีของบางชุมชน (Micro Units) พร้อม ๆ กันไปกับการศึกษาปัญหาต่าง ๆ จากท้องถิ่นสู่ระดับชาติร่วมกัน (Macro Frame) โดยชี้ให้เห็นในระดับมหัพภาคว่าเป็นปัญหาร้ายแรงระดับชาติ ทั้งนี้ได้ใช้วิธีการศึกษาแต่ละชุมชนในมิติของประวัติศาสตร์ชุมชนเชิง “ชาติพันธุ์วรรณา” (ethnography) และ “ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์” (ethnohistory) ในกรณีที่สามารถสืบสาน (reconstruct) ได้ แล้วศึกษาทำความเข้าใจแต่ละชุมชนในบริบทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local history) และรัฐประชาชาติ (nation-state) จากนั้นวิเคราะห์ผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมืองอันเกี่ยวเนื่องด้วยนโยบายรัฐ ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ รวมทั้งในบางกรณีศึกษาได้โยงไปถึงระดับนานาชาติ ตามปัญหารูปธรรมที่เกิดขึ้นจริง ที่ขัดต่อครรลองชีวิตขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี วัฒนธรรม และวิถีพัฒนาของชุมชน ในอันที่จะครองชีพและวิถีชุมชนอย่างเป็นปกติสุข

การวินิจฉัยปัญหาการล่วงละเมิดสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ได้ใช้ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปีพุทธศักราช ๒๕๔๐ เป็นเกณฑ์วินิจฉัย โดยเฉพาะ หมวด ๓ ว่าด้วย “สิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้ใช้ มาตรา 46 สำหรับกรณีศึกษาชุมชนที่เป็น “ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” ในพื้นที่อันเป็นที่ตั้งของประเทศไทยปัจจุบัน

**Research Project :**     *“Local Community Rights - From Traditions to Present-day Situation:  
A study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand”*

**Research Director :**   Prof.Dr.Cholthira Satyawadhna

**Affiliation :**           Thai Studies Programme, Center of Thai-Asian Studies,  
Research Institute, Rangsit University, Muang-Ake, Pathumthani 12000

### **Abstract**

This research is an extensive network project dealing with problems of local community rights of Thailand. A set of sub-researches, covering seven sub-projects, are grounded and designed to build up such a network. It is planned to gain an integrated research cooperation among local communities, local intellectuals, and Thai together with international academics, who share interests in the issue of community rights.

Case studies and research field-sites are well-chosen throughout the four regions of Thailand. The major objective is to synthesize an outlook of the overall picture of the problems of local community rights invasions being existing in the whole country, including in Bangkok. It is also to provide a summary of requests and needs of local communities in order to find out and propose a state-policy on local communities in a macro level according to the Provision on Local Community Rights stated in the Constitution of the Thai Kingdom (latest version of B.E. 2540 (AD 1997). As a matter of fact, the majority of case studies reflect the general problems of human rights violations and local community rights invasions caused by the state power and state mechanism in Thailand. At present, such situations have become a common phenomena and people are familiar with encountering those existing problems and take it as something *very normal*. This project presents the afore-said by utilizing the *“local community”* as a research field and the actual problems of human rights violation and community rights invasion of such a community as a *“case study”*.

The research direction is geared to relate all common characteristics of various local problems together and present the overall scenario of the existing problems. A thorough combined-study is conducted on specific cases of some communities as *“micro units”* together with a study of a wide range of problem analysis from local up to national levels as a *“macro frame”*. The idea is to indicate that *the existing problems have jeopardized the nation at a macro level*.

The application of multi-disciplinary approaches to the study of each local community has led to the writing of *‘culture’* - an *ethnography* of the community studied, and a reconstruction of its *ethnohistory* of some case-studies in the context of local history and nation-state. After this stage, an analysis of economical and political impacts in connection with the government policy at local, national, and international levels is also conducted.

The analysis is also related to the negative results effected by international contact and global interaction due to the actually existing problems which are in conflict with peoples’ ways of living, traditions, cultures and processes of local development that people can earn their own living, practice their own life-style according to the customary law and follow up their communal living culture peacefully and happily.

The analysis of problems of human rights violations and local community rights invasions in Thailand is conducted on the basis of the criteria specified in the present day **“Constitution of the Royal Thai Kingdom”**, especially, **“Section 3”** which describes the **“Rights and Freedom of the Thai Citizens”**. *Article 46* has been applied, in particular, to all case-studies which are local traditional communities situated in present-day Thailand.

## โครงการวิจัยย่อยในเครือข่ายโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ

- โครงการที่ 1 “สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา: กรณีศึกษาชุมชนลัวะ-ลื้อ-ยวน-ปกาเกอญอ (กะเหรี่ยง) ในจังหวัดน่าน เชียงราย และเชียงใหม่”  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว
- โครงการที่ 2 "สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นชาวเขา  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.รัตนาพร เสรฐกุล
- โครงการที่ 3 “สิทธิชุมชนบ้านดง กรุงเทพมหานคร : กรณีสร้างทางด่วนทับชุมชน  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา
- โครงการที่ 4 “สิทธิชุมชนมอญ: กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อชุมชนมอญ  
พื้นเมือง  
และชุมชนมอญอพยพ ที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี”  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : อาจารย์ปภัสนธิ์ เจริญปัญญา
- โครงการที่ 5 “สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน”  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : ผศ.ตฤณพล ไชยสินธุ์
- โครงการที่ 6 “สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้”  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.เลิศชาย ศิริชัย
- โครงการที่ 7 "Comparative Community Rights in Thailand and South-east Asia"  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา
- "Challenges to Community Rights in the Hill-Forests : State Policy and Local Contradictions - Karen Case"  
ผู้วิจัย : Dr. Yoko Hayami Mino
  - “The Lao Hiit Khoong Code : The Perception of Community Rights and Social Values of the Laos in Historical Perspectives”  
ผู้วิจัย : Oliver Raendchen & Jana Raendchen
  - “Community Rights of the Lue in China, Laos and Thailand : A Comparative Study”  
ผู้วิจัย : Dr.Ratanaporn Sethakul

## สารบัญ

หน้า

|          |                                                                                              |
|----------|----------------------------------------------------------------------------------------------|
| คำนำเสนอ | (บทสรุปสำหรับผู้บริหาร)<br>ความสำคัญของประเด็นปัญหา “สิทธิชุมชน” ในฐานะเป็นยุทธศาสตร์ของชาติ |
| คำแถลง   | ศาสตราจารย์ ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)             |
| คำนำ     | ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก ประธานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ                               |

### บทคัดย่อ

#### Abstract

|         |                                                                       |
|---------|-----------------------------------------------------------------------|
| บทที่ 1 | รายงานการวิจัยฉบับย่อของโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ รวม 7 โครงการ      |
| บทที่ 2 | แนวคิดสิทธิชุมชนบนฐานนิตินิติปรัชญา                                   |
| บทที่ 3 | กระบวนการทัศน์สิทธิชุมชน กับกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน             |
| บทที่ 4 | สิทธิกำหนดเจตจำนงตนเอง : ดุลยภาพสิทธิชุมชนและสาธารณประโยชน์           |
| บทที่ 5 | มาตรการและกลไกที่จะนำไปสู่การจัดการเรื่อง “สิทธิการกำหนดเจตจำนงตนเอง” |
| บทที่ 6 | เพื่อศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์                                       |

## บทนำเสนอ

“สิทธิการกำหนดเขตจำนองตนเอง : ดุลยภาพสิทธิชุมชนกับสาธารณประโยชน์”  
ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อการจัดการปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ

ศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา  
หัวหน้าโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ : แนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”  
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)  
(2542-2545)

**“สิทธิชุมชน”** มีบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับปัจจุบัน แต่ทั้งนักกฎหมาย นักการเมือง ผู้บริหารราชการแผ่นดิน รวมทั้งประชาชนโดยทั่วไป ดูเหมือนจะยังไม่เข้าใจทศนะแห่ง “สิทธิ” นี้ เพราะผลจากการครอบงำทางการเมืองจากส่วนกลาง และเจ้าหน้าที่ของรัฐฝ่ายปฏิบัติกักขาคฎมิหลังด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะกล่าวในแง่ของ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” ซึ่งก็เป็นคำที่มีใช้ใน มาตรา 46 ใน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2540 นั้น แม้เจ้าหน้าที่บริหารของรัฐระดับ นายตำรวจ นายทหาร พนักงานกรมป่าไม้ ศาล “ผู้พิพากษา” อัยการ ส่วนใหญ่ก็ยังไม่มีพื้นฐานความเข้าใจต่อจารีตประเพณีดั้งเดิม หรือ ฮีตบ้าน-คลองเมือง (Customary Law) ที่คนท้องถิ่นได้ใช้ปฏิบัติ บริหารความคิดและแนวปฏิบัติจัดการกับความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันแนบเนื่องกับเรื่อง “สิทธิชุมชน” ในวิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านและชุมชนเองสืบเนื่องกันมานับร้อยนับพันปี

โครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย” ใน ชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล ได้ดำเนินการวิจัยโดยจัดตั้ง ผู้ประสานงานเครือข่าย ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้รับผิดชอบโครงการในฐานะ ”หัวหน้าโครงการวิจัย” ของโครงการย่อยต่าง ๆ รวม 7 โครงการ โดยดำเนินการในขอบข่ายทั่วประเทศพร้อมกันระหว่างปี 2542-2545

### องค์ประกอบของคณะวิจัยโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ

ในฐานะหัวหน้าโครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ” ดิฉันได้พิจารณาเสนอชื่อและทาบทามบุคคลที่เหมาะสม มีทั้งส่วนที่เป็นนักวิชาการหรือนักปฏิบัติการทางสังคม (เพื่อสังคม) ซึ่งสนใจปัญหาสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนให้เข้าร่วมโครงการตั้งแต่กลางปี 2542 (โปรดดูรายละเอียดในตารางโครงการวิจัยย่อยและรายชื่อนักวิจัยที่เข้าร่วมแต่ละโครงการ) นักวิจัยเหล่านี้เข้าใจปัญหาท้องถิ่นและปัญหาสิทธิชุมชนอย่างยิ่ง ที่สำคัญคือมีพื้นฐานความเข้าใจด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยไม่จำเป็นต้องเป็นนักกฎหมายโดยตรง แต่ก็มีประกอบส่วนให้ภายในคณะวิจัยโครงการหนึ่ง ๆ เป็นผู้รู้กฎหมายจารีตโบราณบ้าง หรือเป็นนักกฎหมายในฐานะเป็นผู้สอนผู้บรรยายบ้าง รวมทั้งบางท่านก็เป็นทนายความ

ที่ต่อสู้เรื่องสิทธิชุมชนมาโดยตรงบ้างเข้าร่วมโครงการตามรูปแบบวิธีการและเงื่อนไขการทำงานที่เหมาะสม

ในแต่ละโครงการย่อย ซึ่งมีเครือข่ายทั่วประเทศ ประกอบด้วย นักวิจัยหลัก ของทั้งภาคเหนือ กลาง อีสาน และใต้ โดยการคัดสรรคณะวิจัยให้มียุทธศาสตร์ประกอบของคณะวิจัยที่สามารถวิจัยทั้งเอกสาร โบราณ และ วิจัยสนาม ในจำนวนนี้จึงมี นักวิชาการท้องถิ่น ที่เชี่ยวชาญด้านวัฒนธรรมพื้นเมือง ประวัติศาสตร์ของภูมิภาค เข้าใจปัญหาความอ่อนไหวทางการเมืองของท้องถิ่น และจะต้องมีความสามารถพิเศษ คืออ่านบันทึกเอกสารโบราณของภูมิภาคนั้น ๆ ได้ด้วยตนเอง โดยได้ศึกษาสั่งสม ความชัดเจนในการอ่านและการตีความหมายมาเป็นระยะเวลายาวนาน นอกจากนี้ก็มีนักปฏิบัติทางสังคม ที่เข้าร่วมทำหน้าที่เป็น นักวิจัยสนาม ที่มีระดับในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ มีฐานความคิดทางทฤษฎี ที่สอดคล้องกับทิศทางและนโยบายของชุดโครงการวิจัย สามารถใช้สหวิทยาการ และสังเคราะห์ ผลการวิจัยให้เป็นแบบบูรณาการได้

ในแต่ละโครงการย่อย ยังมี ผู้ร่วมวิจัย โดยกำหนดให้มีผู้ร่วมวิจัยภาคละอย่างน้อย 2 คน หรือ มากกว่านั้น ทั้งเพื่อทำงานวิจัยสนามและงานด้านรวบรวม วิเคราะห์ ตีความ บันทึกเอกสารโบราณ ร่วมกับ นักวิจัยหลัก ทั้งนี้ได้ใช้แนวทางสรรหาผู้ร่วมวิจัย จากผู้ที่มีประสบการณ์การเคลื่อนไหวทาง สังคมด้วยเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ ก็ยังมี ผู้ช่วยวิจัย และ/หรือ เจ้าหน้าที่โครงการ ที่ควรทำงานเต็มเวลา เพื่อทำงาน ด้านเอกสารและช่วยงานภาคสนาม ภาคละอย่างน้อย 1 คน โดยสรรหาให้สอดคล้องกับลักษณะงานและ ความเป็นจริงของพื้นที่วิจัยสนาม

ในทางปฏิบัติตลอดช่วงของการดำเนินการวิจัยในแต่ละพื้นที่วิจัยสนามและกรณีศึกษาของแต่ละ โครงการ เรายังจัดให้มี นักวิจัยสมทบ ของชุมชนที่เป็นชาวบ้าน ชาวเขา ชาวพื้นถิ่น เข้าร่วมด้วยอย่าง เอาการเอางาน ดังนั้นแต่ละโครงการจึงมีนักวิจัยภาคละอย่างน้อย 4 คน ผู้ช่วยวิจัยหรือเจ้าหน้าที่ โครงการ 1 คน รวมทั้งนักวิจัยสมทบจากพื้นที่อีกหลายคน โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ ของเรา จึง ประกอบด้วยนักวิจัยทั้งสิ้น 42 คน ในจำนวนนี้มีนักวิจัยชาวต่างประเทศที่เป็นนักวิจัยหลัก 3 คน เป็นนัก วัฒนธรรมชาวเยอรมัน 2 คนจาก Southeast Asian Communication Center (SEACOM, Berlin) และ นักมานุษยวิทยาชาวญี่ปุ่นจาก Tokyo University อีก 1 คน

### วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ

1. เพื่อประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทย เพื่อ ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการทำความเข้าใจปัญหาสิทธิชุมชน ซึ่งเกี่ยวข้องกับการ ละเมิดสิทธิมนุษยชนในประเทศไทยอย่างไม่อาจแยกออกจากกันได้
2. สรรวจรวบรวมบันทึกเอกสารโบราณของภาคต่าง ๆ ในประเทศไทยที่ให้ภาพความคิด ความเข้าใจเรื่อง “สิทธิ” และ “สิทธิชุมชน” และมีบทบัญญัติเรื่องสิทธิชุมชน มาแต่โบราณ กาล เพื่ออนุรักษ์และจัดพิมพ์ไว้เป็นชุดเพื่อเป็นหลักฐาน เพื่อการศึกษาวิจัย พัฒนา และ สืบทอดรากฐานวัฒนธรรมเรื่อง “สิทธิ” ของสังคมไทยและเอเชียต่อไป

## ระเบียบวิธีวิจัย

1. วิเคราะห์เอกสาร แล้วสังเคราะห์ออกมาเป็นสถานภาพความรู้เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น ตามที่มีบทบัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์อักษร
2. วิจัยสนามเพิ่มเติม เพื่อสำรวจความรับรู้ ความเข้าใจและแนวทางปฏิบัติของชาวบ้านตามที่ได้สืบทอดกันเป็นประเพณีของสังคมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน
3. นอกเหนือจากการพูดคุยอย่างเป็นกันเองกับชาวบ้าน เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลและความรับรู้ของชาวบ้านเอง อาจมีการวิจัยเชิงปริมาณ เช่น การออกแบบสอบถามโดยใช้วิธีสุ่มตัวอย่าง เป็นกรณีศึกษา เพื่อตรวจสอบและยืนยันสมมติฐานการวิจัย
4. เพิ่มการวิจัยเชิงคุณภาพ ที่เน้นการสำรวจและรวบรวมบันทึกเอกสารโบราณ เช่น ใบลาน สมุดข่อย สมุดไท หลาเงิน ศิลจารึก (ที่ปริวรรตแล้ว) โดยสังเคราะห์ขึ้นเป็นองค์ความรู้ใหม่จากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยและเอเชีย

## ระยะเวลาวิจัย

ในระดับภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศ คณะวิจัยได้ใช้เวลาสำรวจเอกสารและวิจัยสนามภูมิภาคละ 12 เดือน เริ่มตั้งแต่ปลายปีพุทธศักราช 2542-2543 และได้ใช้เวลาอีกประมาณ 6 เดือน และ 1 ปี (สำหรับบางโครงการ) ในปีพ.ศ. 2543-2544 ดำเนินการวิเคราะห์และสังเคราะห์ให้เห็นภาพรวมของสถานการณ์สิทธิชุมชนทั่วทั้งประเทศ โดยทางโครงการวิจัยซึ่งบริหารจัดการและนำพาการวิจัยส่วนกลางได้ใช้เวลาอีก 1 ปีเต็ม ในปีพ.ศ. 2544-2545 ในการติดตามสถานการณ์สิทธิชุมชนทั้งในประเทศและในทางสากล เพื่อสังเคราะห์ภาพรวมทั้งในส่วน of สถานภาพองค์ความรู้และสถานการณ์สิทธิชุมชน เพื่อหลีกเลี่ยงการไม่ถ้วนสรุป และเพื่อให้สามารถนำผลการวิจัยเชิงสถานการณ์และองค์ความรู้ใหม่ ไปสู่การขบคิดใคร่ครวญที่ตกผลึกอย่างสร้างสรรค์ในการแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ เพื่อหาทางออกเชิงนโยบายให้กับรัฐอย่างสร้างสรรค์และรับผิดชอบ สรุปรวมระยะเวลาการวิจัย 3 ปี คือตั้งแต่ปลายปีพ.ศ. 2542 ถึงปลายปีพ.ศ. 2545

## แผนการดำเนินงาน

การดำเนินการวิจัย สามารถดำเนินไปได้ตามแผนและกำหนดเวลาทุกประการ โดยทาง **ชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล** และ โครงการประสานงานส่วนกลางของ **โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น** ได้จัดให้มีการสัมมนาแลกเปลี่ยนทัศนะระหว่างนักวิจัยในเครือข่ายของชุดโครงการฯ และโครงการวิจัยย่อยต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือและเกื้อกูลข้อมูล แง่คิด ความเห็น ทฤษฎีและมุมมอง รวมทั้งการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างกระบวนการวิจัย ซึ่งเน้นการ “ปรับกระบวนการทัศน์เรื่องสิทธิชุมชน” ร่วมกันอย่างสร้างสรรค์ โดยทางโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น ได้จัดให้มีการประชุมพบปะกันอย่างน้อยทุก 2 เดือนอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งสิ้นสุดโครงการ

ตลอดกระบวนการวิจัยได้มีการจัด “เวทีสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” เป็นช่วง ๆ เพื่อรับฟังความคิดเห็นจากชุมชนท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการสะท้อนปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนและร่วมกันประเมินสถานการณ์สิทธิชุมชน

ทั้งนี้ การสัมมนาใหญ่เพื่อการประเมินโครงการและรับฟังความคิดเห็นจากชุมชนวิชาการ สื่อมวลชน และผู้สนใจทั่วไป ได้จัดให้ขึ้นต่อแนวทางการทำงานและจังหวะก้าวการเคลื่อนไหวของ “ชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” ที่มีท่านศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก เป็นผู้ประสานงานโครงการ เพื่อความเป็นเอกภาพทางความคิดและจังหวะก้าวของความเคลื่อนไหว

## ผลงานวิจัยที่จัดส่งสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

### ฝ่ายความสัมพันธ์ข้ามชาติและทางเลือกในการพัฒนา

1. เอกสารโบราณคดีสรรว่าด้วยเรื่องสิทธิและสิทธิชุมชน ฉบับที่ศึกษาวิจัยเรียบเรียงคัดสรรแล้ว ในส่วนที่ว่าด้วยจารีตประเพณี บทบัญญัติเรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น และเนื้อหาสาระที่เกี่ยวข้อง ของแต่ละภูมิภาค (ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคใต้ และคัมภีร์ธรรมศาสตร์ของมอญ) พร้อมเพื่อการจัดพิมพ์รวมเล่มเป็นชุด เพื่อการอนุรักษ์และเผยแพร่ต่อไป
2. บทสังเคราะห์เป็นรายงานผลการวิจัยภาพรวม ในลักษณะเป็น “ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย” ที่เข้มข้น เพื่อเสนอทางออกเชิงนโยบายสิทธิชุมชนให้กับรัฐ และฝ่ายต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง
3. รายงานผลการวิจัยภาคสนามว่าด้วยสถานการณ์สิทธิชุมชน รวม 7 โครงการย่อย ที่เน้นการวิเคราะห์ที่มาของปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน และการสังเคราะห์ให้เห็นภาพรวมของสถานการณ์สิทธิชุมชนทั่วประเทศ ในจำนวนนี้มีทั้งกรณีศึกษาที่น่าสนใจทั่วทุกภาคของประเทศ โดยเสนอเป็นกรณีศึกษาความขัดแย้งเรื่องสิทธิชุมชน มีทั้งส่วนที่พบทางออกแล้วในระดับหนึ่ง เช่น กรณีชุมชนบ้านคว่ำกับทางด่วน และกรณีพิพาทที่ยังคงตึงเครียด เรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมซึ่งสัมพันธ์กับปัญหาสิทธิชุมชน เช่นกรณีการสร้างท่าอากาศยาน-มาเลย์ ที่กำลังขยายตัวเป็นความขัดแย้งรุนแรง ระหว่างรัฐบาลกับประชาชน ซึ่งไม่มีทีท่าว่าจะยุติลงได้ง่ายนัก

### การขยายผลการวิจัย

1. ให้ข้อมูล ให้การศึกษา และสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งทางตรงและทางอ้อม เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย
2. ให้ทัศนะและความเห็นเชิงนโยบายและปรับกระบวนการทัศน์ รวมทั้งเสนอแนะแนวทางนโยบายที่เหมาะสม ในกรณีขัดแย้งหรือพิพาทระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับคู่กรณี และแม้กระทั่งกับรัฐ ผ่านสื่อรูปแบบต่าง ๆ เช่น การให้สัมภาษณ์ทางวิทยุคลื่นต่าง ๆ การเสนอผลการวิจัยและสร้างเวทีสาธารณะผ่านรายการโทรทัศน์ที่มีชื่อเสียง เช่น รายการเวทีชาวบ้าน (ช่อง 9 อสมท.) รายการย้อนรอย และรายการถอดรหัส (ไอทีวี) การนำเสนอข่าวต่อสาธารณชนโดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักข่าวนักหนังสือพิมพ์ เช่น บางกอกโพสต์ เดอะเนชั่น มติชน ข่าวสด ฯลฯ รวมทั้งการสร้างโฮมเพจของโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ โดยตรง ผ่านเว็บเพจของสถาบันวิจัยมหาวิทยาลัยรังสิต และทำเวบลิงค์กับ สกว. สถาบันที่มี “ไทยศึกษา” ทุกแห่งทั่วประเทศ และต่างประเทศ
3. จัดทำวารสารวิชาการด้านไทยศึกษาฉบับพิเศษ โดยเน้นเรื่อง “เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ร่วมกับโครงการไทยศึกษา ศูนย์ไทย-เอเชียศึกษา สถาบันวิจัยมหาวิทยาลัยรังสิต (2544) และ จัดทำ

วารสารวิชาการด้านไทศึกษาภาษาอังกฤษฉบับพิเศษ **TAI CULTURE** โดยเน้นเรื่อง “Community Rights in Thailand and Southeast Asia” [SEACOM, Berlin], December 2000

4. เสนอแนะแนวทางนโยบายในการพิทักษ์รักษา สืบทอดและพัฒนาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืนต่อไป โดยการจัดพิมพ์ผลงานวิจัยรวม 7 เล่มในรูปแบบพ็อกเก็ตบุ๊ค โดยการเสนอขอจัดพิมพ์ของสำนักพิมพ์นิติธรรม ชุด **Human Rights Law Series** ทั้งนี้ทางสำนักพิมพ์จะดำเนินการจัดพิมพ์โดยมอบค่าลิขสิทธิ์ร่วมกับสกว. สถาบันวิจัยมหาวิทยาลัยรังสิต และคณะวิจัยตามข้อกำหนดในสัญญาว่าจ้างวิจัย

### ประโยชน์ของโครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น

งานวิจัย *โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น* เป็นงานวิจัยที่ลงลึกถึงฐานรากของชุมชน และผ่านการสำรวจอย่างรอบด้าน ทั้งในส่วนของความเป็นจริงของชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา และในส่วนของจารีตประเพณีบ้านเมือง วัฒนธรรมชุมชน และกฎหมายสูงสุดของชาติ เพื่อทำความเข้าใจสถานการณ์สิทธิชุมชนในปัจจุบันที่กำลังเผชิญกับภาวะปัญหาหนักหน่วงและตึงเครียด ที่มีความเสี่ยงต่อการทำลาย การเผชิญหน้า การปะทะด้วยกำลัง และความรุนแรงทุกรูปแบบ ในทศวรรษนี้

เป้าหมายสูงสุดของงานวิจัยนี้ คือ *การวิจัยเชิงนโยบาย* เพื่อเสนอปัญหาและแนวทางนโยบายในการแก้ปัญหาสิทธิชุมชนให้กับทั้งรัฐ ชุมชน และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยนี้จึงจะยังประโยชน์สูงสุด หากภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง จะได้นำไปศึกษา ใช้ประโยชน์ทั้งเพื่อการเรียนรู้ร่วมกันทั่วทั้งสังคม และเพื่อการตัดสินใจเชิงนโยบายระดับชาติต่อไป กล่าวคือ

1. งานวิจัยนี้ ให้ประโยชน์โดยตรงต่อ ชุมชนท้องถิ่นในภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เป็นกรณีศึกษา ทำให้ชุมชนได้มีองค์ความรู้ของตนเองเกี่ยวกับชุมชนและสิทธิชุมชนของตนเองขึ้นมาชุดหนึ่ง โดยชุมชนได้รับการศึกษาด้านกฎหมายเรื่องสิทธิชุมชนที่เกี่ยวข้องกับสิทธิมนุษยชนและบทบัญญัติด้านสิทธิชุมชนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และศิลปวัฒนธรรมอันดีงามของชาติ ตามนโยบายแห่งเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2540 อย่างถูกต้อง
2. รัฐบาล สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นักการเมือง พรรคการเมือง ผู้บริหารราชการแผ่นดิน เจ้าหน้าที่ท้องถิ่น ตำรวจ ทหาร ข้าราชการกรมป่าไม้ กรมประมง กรมทรัพยากรทางปัญญา ศาล อัยการ ทนายความ และผู้พิพากษา สามารถศึกษา “องค์ความรู้” ที่ได้จากการวิจัยของโครงการนี้ และนำผลการวิจัยไปปรับใช้กับวิชาชีพของตน และการตัดสินใจเชิงนโยบายระดับชาติ เพื่อความถูกต้องชอบและเพื่อ *ความสงบสุขสันติ* ของชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ และเพื่อ *ประโยชน์สุขแห่งวิถีดำเนินชีวิต* ของอาณาประชาราษฎร์ของประเทศไทยโดยรวม
3. สำนักงาน หน่วยราชการ สถาบันการศึกษา ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชนเมืองและชนบท มีความแจ่มชัดระดับนโยบาย และสามารถกำหนดมาตรการบูรณาการด้วยความมั่นใจ ในอันที่จะพัฒนาทั้งชุมชนเมืองและชนบทอย่างยั่งยืน มีทิศทางที่ถูกต้อง มีหลักเกณฑ์ที่แน่นอน และด้วยความสนับสนุนและความเข้าใจที่ตรงกันของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

4. กรณีศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยอันหลากหลายในโครงการวิจัยนี้ อาจเป็น “ตัวแบบ” หนึ่งที่นำเสนอของ “วิถีเอเชีย” ในอันที่จะได้กระแสโลกาภิวัตน์ ด้านทบทวนปัญหาการพัฒนาเศรษฐกิจบนความทุกข์ยากเดือดร้อนของประชาชน ที่สวนทางกับพหุลักษณะของสังคม และรากฐานวัฒนธรรมที่หลากหลายของสังคมประชาชาติไทย วัฒนธรรมสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนที่ยังรากลึกมายาวนานก่อนระบบโลกาภิวัตน์ โดยเน้นการพัฒนาองค์กรชุมชนและชาวบ้านให้เข้าใจ “สิทธิและหน้าที่” ของตน สามารถยืนหยัดสร้าง “เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง” ได้ด้วยความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน และด้วยความแน่นเหนียวทางวัฒนธรรมอันหลากหลายของชาวบ้านในชุมชนพหุสังคม ด้วยความตระหนักรับรู้ถึงคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน
5. การเสนอทางออกเชิงนโยบายให้กับรัฐ ด้วยการยึดแนวทางสันติวิธี ในการทำ ประชาพิจารณ์ การเจรจาต่อรอง การได้ส่วนสาธารณะ และเสนอให้องค์กรอิสระของรัฐร่วมกับรัฐบาล ริเริ่มสร้างกระบวนการและออกกฎหมาย การใช้สิทธิอัตตวินิจัย เพื่อกำหนด “วิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน โดยชุมชน” อย่างสร้างสรรค์ จะสามารถสร้าง “ดุลยภาพระหว่างสิทธิชุมชนกับสาธารณประโยชน์” ของประเทศชาติ ที่ได้ผ่าน “การมีส่วนร่วม” ของ “ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกฝ่าย” อย่างรอบคอบและเป็นธรรม

ประเทศชาติกำลังวิกฤตในทุกด้าน

ประเทศไทยกำลังทุกข์ยากเดือดร้อนทุกชุมชนทุกหย่อมหญ้า

อุดมการณ์ “สิทธิชุมชนท้องถิ่น” คือ ฐานรากของความยั่งยืน

ของชุมชนพหุชาติพันธุ์ในสังคมประชาชาติไทย

ตามแนวทางแห่งวิถีเอเชียที่ได้หยั่งรากลึกมายาวนานนับพันปี

ด้วยเหตุนี้ “สิทธิการกำหนดเจตจำนงตนเองของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม”

จึงพึงได้รับการเคารพ เพื่อประโยชน์สุข สมานฉันท์ และสันติภาพถาวร

## บทที่ 1

### รายงานการวิจัยฉบับย่อของโครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ รวม 7 โครงการ

**โครงการที่1**    **สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา : ศึกษากรณีชุมชนลัวะ ยวน ลื้อ ปกาเกอญอ (กะเหรี่ยง) ในเขตจังหวัดน่าน แพร่ และเชียงใหม่**  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ

งานวิจัยเรื่อง **"สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา : ศึกษากรณีชุมชนลัวะ ยวน ลื้อ ปกาเกอญอ (กะเหรี่ยง) ในเขตจังหวัดน่าน แพร่ และเชียงใหม่"** ดำเนินการวิจัยโดย อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (หัวหน้าโครงการ) คณะผู้ร่วมวิจัยในโครงการนี้ประกอบด้วย ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา ผศ. ไพสิฐ พาณิษฐ์กุล อาจารย์สมบัติ คำบุญเรือง โดยมี ผศ.ลมูล จันทน์หอม นางสาวเนตรดาว แพทยกุล และ นาย.. เป็นผู้ช่วยวิจัย

โครงการนี้ เป็นงานศึกษาที่มุ่งหาคำอธิบายให้กับพัฒนาการความคิดเรื่องสิทธิจากมุมมองของกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิม (Aboriginal Community) ที่มีอยู่ในล้านนา ได้แก่ ชุมชนลัวะ ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่พูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร เป็นการเฉพาะ ตามมาด้วย ชุมชนยวน และ ชุมชนลื้อ สองกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษาตระกูลไท ซึ่งจัดได้ว่าเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม (Local Traditional Communities) ที่ได้โยกย้ายมาลงหลักปักฐานในระยะต่อมาตามลำดับเวลาในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และอีกหนึ่งกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษาตระกูลทิเบต-พม่า คือ ปกาเกอญอ ซึ่งก็จัดว่าเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมอีกกลุ่มหนึ่งด้วย

นับตั้งแต่อดีตอันไกลโพ้นระยะต้นพุทธกาลจนถึงสถานการณ์ปัจจุบัน ดินแดนทางตอนเหนือของประเทศไทยในระยะประมาณ 800 ปีที่ผ่านมา มีชื่อเรียกว่าว้าง ๆ ว่าล้านนา ประกอบด้วยรัฐใหญ่-น้อยของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น ชุมชนพื้นเมืองและชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเหล่านี้ แม้จะได้อยู่แยกกันเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอัตลักษณ์เฉพาะของตนเอง แต่ก็ได้มีการผสมผสานกลมกลืนทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมอย่างหลากหลายในกระแสประวัติ ศาสตร์อันยาวนาน จนกระทั่งกลายมาเป็นกลุ่มชนที่ได้ชื่อว่าเป็น พลเมืองไทย แต่ก็ยังคงถูกดูถูกเหยียดหยามทางเชื้อชาติเผ่าพันธุ์มากบ้างน้อยบ้างต่าง ๆ กันตามแต่กรณีในปัจจุบัน

คณะวิจัยได้ศึกษา แนวคิด-มุมมอง ว่าด้วย "สิทธิชุมชน" ซึ่งครอบคลุมถึง โลกทัศน์ (World View) และ จักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมและชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเหล่านี้ เป็นการเฉพาะ เท่าที่พอจะหาหลักฐานร่องรอยที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน ด้วยการทำการวิจัยสนามอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องหลายปี (สำหรับบางชุมชน-เช่นกรณีศึกษาชุมชนลัวะ) ในทุกกรณีศึกษาและทุกกลุ่มชาติพันธุ์ ได้ศึกษาผ่านปัญหาความขัดแย้งในเรื่องการควบคุมและจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เขา ซึ่งเป็นปัญหาการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรระหว่างรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่นที่สวนทางกัน หรือระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับกลุ่มอิทธิพลจากภายนอกที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งกัน หรือกระทั่งระหว่างชุมชนต่างชาติพันธุ์ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกันแล้วมีปัญหาขัดแย้งกัน นับว่าเป็นสถานการณ์ที่มีการละเมิดสิทธิในหลายลักษณะ

เป็นผลให้การแสดงออกของระบบคิดว่าด้วยเรื่องสิทธิในสังคมล้านนามีแตกต่างหลากหลาย ในเงื่อนไขที่มีการโต้แย้งกันในเรื่องสิทธิเหนือทรัพยากร นอกจากนี้งานวิจัยนี้ยังได้แสดงให้เห็นถึงสาเหตุที่ทำให้ความคิดว่าด้วยเรื่องสิทธิและสิทธิชุมชนในล้านนา เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีพลวัตในสถานการณ์ปัจจุบันอีกด้วย

ในการศึกษาปัญหาดังกล่าวซึ่งแยกไม่ออกจากบริบททางประวัติศาสตร์และสภาพความเป็นจริงของระบบเศรษฐกิจ แบบวิถีการผลิต และการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม งานวิจัยนี้ได้ทำการศึกษาความคิดเรื่องสิทธิ สิทธิชุมชน และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า เขา จากเอกสารคัมภีร์โบราณของล้านนาที่ปริวรรตไว้แล้ว จากหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์นิพนธ์และตำนาน นอกจากนี้ยังศึกษาหลักจารีตประเพณีเดิม (Customary Law) ที่ยังมีอิทธิพลต่อความคิดและส่งผลถึงการปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้อยู่ในปัจจุบัน

งานวิจัยชิ้นนี้ ให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงของแนวคิดด้วยเรื่องสิทธิ จากมุมมองของชุมชนท้องถิ่นที่มีอยู่ในล้านนา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อที่จะหนุนเสริมการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน ในการจัดการและร่วมดูแลรักษาทรัพยากรของส่วนรวมตามเจตนารมณ์แห่งรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน และเพื่อเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจปัญหาความขัดแย้งในเรื่องการใช้ทรัพยากรระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมที่กำลังทวีความรุนแรงมากขึ้นทุกขณะในปัจจุบัน ทั้งนี้ผลการวิจัยได้เสนอแนะทางออกเชิงนโยบายให้รัฐแก้ปัญหาความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติโดยสันติวิธี ให้ยุติการละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐและกลไกรัฐ ซึ่งเป็นสิทธิอันชอบธรรมของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเหล่านี้ตามเจตนารมณ์ของ **รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2540** ซึ่งมีบทบัญญัติไว้ใน มาตรา 46 มาตรา 56 และอีกบางมาตราที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างสรรค์ความมั่นคงของสังคมล้านนาควบคู่ไปกับความยั่งยืนของธรรมชาติอย่างพร้อมเพรียงกัน

ในการนำเสนอผลงานวิจัยโครงการสิทธิชุมชนล้านนา นี้ อาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ผู้เชี่ยวชาญการปริวรรตวรรณกรรมโบราณล้านนา ได้ทำการคัดสรรวรรณกรรมล้านนา ในส่วนที่ว่าด้วยสิทธิและกฎหมายจารีตประเพณีล้านนา ว่าด้วยการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ แยกไว้เป็นเล่มต่างหาก เพื่อให้เป็นเอกสารสืบค้นและอ้างอิงสำหรับผู้สนใจศึกษาอย่างลุ่มลึกต่อไป

## โครงการที่ 2 "สิทธิชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นชาวเขา"

ผู้รับผิดชอบโครงการ: ดร.รัตนพร เศรษฐกุล และคณะ

งานวิจัยนี้บริหารจัดการโครงการโดย ดร.รัตนพร เศรษฐกุล ผู้ร่วมวิจัยหลักซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้วิจัยสนามด้วย ได้แก่ นายพิริยะ สีหะกุล ซึ่งมีส่วนเป็นทนายความ ว่าความให้กับชาวเขาอยู่เป็นประจำ จึงเป็นผู้ที่รู้เรื่องปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนชาวเขาอย่างดียิ่งผู้หนึ่งในแง่ของการต่อสู้ทางกฎหมาย นักวิจัยสนามอีกผู้หนึ่ง คือ นายอุทิศ ขำนิบรรณการ นักหนังสือพิมพ์อาวุโส แห่งหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น สื่อเมืองฉอด นายอุทิศ เป็นที่เคารพนับถือและพึ่งพาของชาวม้งและชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่วิจัยสนามอำเภอพบพระ จังหวัดตาก นอกจากนี้ โครงการยังมีนักวิจัยสมทบเป็นเยาวชนชาวเขาเกือบทุกกลุ่มชาติพันธุ์ นับเป็นโครงการวิจัยที่มีนักวิจัยสมทบมากที่สุดในโครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ และมี

ประสบการณ์วิจัยสนามที่โหดที่สุดในแต่ละพื้นที่ เนื่องจากเป็นถิ่นรุกรันดาร เข้าออกในแต่ละชุมชนค่อนข้างยาก ต้องมีนักวิจัยสนามเป็นผู้นำทางและจัดเจนในพื้นที่ รู้จักทั้งหลุมบ่อ หุบเหว และภัยอันตรายรูปแบบต่าง ๆ ที่ร้ายล้นม เมื่อเสร็จสิ้นโครงการ นักวิจัยทุกคนยังคงปลอดภัย แต่มีนักวิจัยสมทบเป็นชาวเขาผู้หนึ่งเสียชีวิตระหว่างการทำหน้าที่นักวิจัยสมทบให้กับโครงการ ด้วยอาการเจ็บป่วยกะทันหัน

สิทธิชุมชนชาวเขาในอดีตเป็นที่ยอมรับของชุมชนบนพื้นที่สูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ปรากฏอยู่ในจารีตประเพณีที่แสดงออกโดยพิธีกรรมและข้อห้ามข้อปฏิบัติต่างๆของชุมชน ทำให้ชุมชนเหล่านั้นดำรงอยู่อย่างเข้มแข็ง มีความเป็นปึกแผ่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และสามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ สิทธิชุมชนชาวเขาถูกล่วงละเมิดเมื่อรัฐเริ่มเข้าไปจัดการพัฒนาชุมชนชาวเขาให้มีความเจริญดูเดียวกับชุมชนเมือง เข้าไปปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของชาวเขาเพราะเห็นว่าล้าหลังและทำให้เกิดผลเสียแก่ระบบนิเวศ เป็นการทำลายป่าและทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆบนพื้นที่สูง ชาวเขาถูกกล่าวหาว่าเป็นพวกบ่อนทำลายชาติบ้านเมือง เป็นตัวปัญหา เป็นคนต่างชาติ จนถึงขั้นถูกจับกุมในข้อหาตัดไม้ทำลายป่าต่างๆ ที่ทำไร่อยู่ในที่ดินเดิมของตนเองที่ถูกประกาศให้เป็นเขตป่าสงวนหวงห้าม การพัฒนาของรัฐและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศโดยรวมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในชุมชนชาวเขา วัฒนธรรมชุมชนถูกบั่นทอนโดยระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและระบบปัจเจกชนที่ขยายไปถึงชุมชนชาวเขาอย่างรวดเร็ว

แม้ว่ารัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันจะกำหนดให้ชาวเขาสามารถธำรงรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนเอง แต่ชาวเขากลับถูกบีบให้เลือกที่จะปรับเปลี่ยนเพื่อความอยู่รอด เพื่อชีวิตที่ดีกว่าทางวัตถุ เพื่อสิทธิที่จะเป็นพลเมืองไทยอย่างสมบูรณ์ ความเป็นชาวเขากลายเป็นสิ่งที่น่าอับอาย เป็นสิ่งที่ต้องซ่อนเร้น ชาวเขาที่มีทางเลือกจะดิ้นรนออกจากภาวะความเป็นชาวเขาโดยการเข้ามาอยู่ในเมืองและทำตัวเป็นคนเมือง คนที่ไม่มีทางเลือกซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ยังต้องอยู่ในชุมชนชาวเขาและเผชิญกับปัญหาใหม่ๆ ซึ่งไม่สามารถ จะแก้ไขได้ภายในชุมชน ปัญหาที่ต้องแก้ไขเร่งด่วนในชุมชนชาวเขา คือ การคืนสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงให้แก่ชุมชนชาวเขา เพื่อที่ชาวเขาจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรีและสามารถรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนเองไว้ นอกจากนี้สมาชิกของชุมชนชาวเขาที่มีสิทธิในการเป็นพลเมืองไทยนั้นจะต้องได้รับสัญชาติไทยเพื่อจะสามารถได้รับสิทธิทางกฎหมายตามที่คนไทยอื่นๆได้รับ และสามารถทำหน้าที่ของพลเมืองไทยอย่างสมบูรณ์

ควรอย่างยิ่งที่คนไทยทั่วไปและชาวพื้นราบจะทำความเข้าใจว่า ชาวเขาเป็นกลุ่มคนบนพื้นที่สูงที่มีวิถีการดำรงชีวิตที่แตกต่างจากคนไทยบนพื้นราบ เนื่องจากที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เฉพาะของแต่ละกลุ่ม นอกจากนี้ชาวเขายังมีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเฉพาะกลุ่มของตนเองและยังสามารถรักษาไว้ได้ค่อนข้างแน่นเหนียวและเข้มข้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ก่อนหน้านั้นชุมชนชาวเขามีสิทธิในการทำกินและเสรีภาพในการดำรงชีวิตตามวัฒนธรรมของตนโดยการยอมรับของชนชั้นปกครองและมีความสัมพันธ์อันดีกับประชาชนกลุ่มอื่นๆ แม้จะมีความแตกต่างในทางสังคมและวัฒนธรรมแต่ก็ไม่ได้ทำให้เกิดความแปลกแยกจนนำไปสู่ความขัดแย้งที่รุนแรง ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ด้วยการผลักดันของชาติมหาอำนาจที่ต้องการยับยั้งปัญหาการแพร่ระบาดของพืชเสพติดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตอนบน รัฐบาลไทยเริ่มมีนโยบายที่จะพัฒนาชาวเขาเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว อาทิ ปัญหาพืชเสพติด ปัญหาระบบนิเวศบนพื้นที่สูง และปัญหา

ความมั่นคงบริเวณชายแดน มีโครงการพัฒนาชาวเขาในรูปแบบต่างๆเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวรวมทั้งเผยแพร่วัฒนธรรมให้เป็นที่ยอมรับในหมู่ชาวเขา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในภาคเหนือ ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้นำไปสู่การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสิ้นเปลือง ขาดความระมัดระวัง ขาดสำนึกที่จะผิดชอบต่อส่วนรวม เกิดความขัดแย้งระหว่างหน่วยงานของรัฐ คนพื้นราบและชาวเขาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูง ซึ่งชุมชนชาวเขาเคยจัดการดูแลอยู่ก่อนแล้ว

ในปัจจุบัน การณึ่งจึงปรากฏว่า สิทธิชุมชนชาวเขาไม่ได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการจากรัฐ ทั้งๆ ที่สิทธิชุมชนนี้เป็นกลไกสำคัญที่ทำให้ชุมชนชาวเขามีความเข้มแข็ง สามารถควบคุมการใช้และการแบ่งปันทรัพยากรธรรมชาติ และทำให้สมาชิกของชุมชนมีความรับผิดชอบต่อทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ โดยการพยายามให้อย่างยั่งยืน บนพื้นฐานของวัฒนธรรม คติความเชื่อ และระบบจักรวาลทัศน์ที่อบอุ่นต่อธรรมชาติของชาวเขาเอง แต่เนื่องจากขาดความเข้าใจของสังคมภายนอก และขาดพื้นฐานความเข้าใจซึ่งในวัฒนธรรมของชาวเขา รัฐจึงได้พยายามเข้าแทรกแซงและผูกขาดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมรอบชุมชนชาวเขาทั้งหมด นำไปสู่ความขัดแย้งที่รุนแรงและสร้างปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อวิถีดำเนินชีวิตของชุมชนชาวเขาอย่างต่อเนื่อง

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนชาวเขา ได้เริ่มการวิจัยเอกสารเพื่อหาประวัติความเป็นมาของชาวเขา กลุ่มต่างๆ

ส่วนที่หนึ่ง ว่าด้วยวิธีการดำรงชีวิตแบบดั้งเดิมของชาวเขาเอง และแนวทางการพัฒนาชาวเขาโดยหน่วยงานของรัฐและเอกชน เป็นส่วนแรกของงานวิจัย

ส่วนที่สอง ซึ่งเป็นส่วนสำคัญ คือ ผลของการพัฒนาและนโยบายของรัฐต่อชุมชนชาวเขา สภาพปัญหาสิทธิชุมชนชาวเขาในอดีตและปัจจุบันและแนวทางการแก้ไข

ส่วนที่สาม ซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของเนื้อหางานวิจัย เป็นผลจากการวิจัยภาคสนามในหมู่บ้านชาวเขากลุ่มต่างๆ ได้แก่ ม้ง เมี่ยน ละหู่ อาข่า ลีซู และปะหล่อง การวิจัยภาคสนามจะเน้นสภาพความเป็นอยู่ปัจจุบันและปัญหาที่ชาวเขาประสบอยู่

ชุมชนหมู่บ้านชาวเขา ที่คณะวิจัยเข้าไปศึกษาภาคสนาม ได้แก่

1. หมู่บ้านชาวเมี่ยน บ้านห้วยกอก หมู่ที่ ๒ ตำบลผาช้างน้อย อำเภอปง จังหวัดพะเยา เป็นหมู่บ้านที่มีความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างเจ้าหน้าที่หน่วยอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า กับชาวบ้านหมู่บ้านชาวปะหล่อง บ้านปางแดง บ้านห้วยหก หมู่ ๙ ตำบลเชียงดาว อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ เป็นหมู่บ้านที่ชาวบ้านถูกกล่าวหาว่าบุกรุกป่า
2. หมู่บ้านชาวละหู่ บ้านโป่งไฮ บ้านดอยแหลม และบ้านปากกุ่ม อำเภอแม่ฮาด จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านห้วยปง ตำบลแม่ทะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ชาวบ้านถูกกล่าวหาว่าบุกรุกทำลายป่า
3. หมู่บ้านชาวอะข่า บ้านจอมหด หมู่ ๖ ตำบลน้ำแพร่ อำเภอพรวัว จังหวัดเชียงใหม่ บ้านแม่ตาแมว ตำบลเจดีย์หลวง อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย บ้านแม่คำหล้า

ตำบลบ้านล้อง อำเภองาว จังหวัดลำปาง ชาวบ้านประสบปัญหาทุรกันดารทำลายป่าและ  
ปัญหาสุขภาพ

4. หมู่บ้านชาวม้ง ตำบลคีรีราษฎร์ และตำบลรวมไทยพัฒนา อำเภอบพพระ จังหวัดตาก  
มีปัญหาเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ของรัฐและไม่ได้รับความเป็นธรรม
5. หมู่บ้านชาวลีซอ บ้านห้วยไคร้ อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย เป็นหมู่บ้านเก่าแก่ที่  
มีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับโลกสมัยใหม่

การศึกษาภาคสนามในพื้นที่สูงมีปัญหามากประการ ตั้งแต่ปัญหาในการเดินทางซึ่งจำกัดว่าการ  
วิจัยภาคสนามต้องทำในช่วงฤดูแล้ง เพราะในฤดูฝนนั้นการเดินทางลำบาก ปัญหาของนักวิจัย มีผู้ช่วย  
วิจัยสนามซึ่งเป็นนักศึกษาชาวเขา มีข้อจำกัดว่าจะสามารถกลับไปยังหมู่บ้านเพื่อวิจัยเป็นช่วงเวลาสั้นๆ  
มีข้อจำกัดในด้านการสัมภาษณ์เนื่องจากผู้ช่วยวิจัยสนามไม่มีความชำนาญในการหาข้อมูลจากการ  
สัมภาษณ์แม้จะมีการประชุมอบรมก่อนแล้วก็ตาม มีผู้ช่วยวิจัยสนามเสียชีวิตและประสบอุบัติเหตุ จึงต้อง  
มีการจ้างผู้ช่วยวิจัยเพิ่มเติม ปัญหาของผู้ให้ข้อมูลบางคนไม่อยู่ในหมู่บ้านในระหว่างที่ผู้วิจัยเดินทางเข้าไป  
หมู่บ้านทำให้ขาดข้อมูลสำคัญๆ และต้องย้อนกลับไปเก็บข้อมูลอีกหลายครั้ง

คณะวิจัยโครงการสิทธิชุมชนชาวเขา ได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการทำวิจัยเอกสารไปพร้อม ๆ กับการ  
วิจัยภาคสนาม ในส่วนที่เอกสารนั้นได้ศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง คือ งานเขียน  
งานศึกษาและงานวิจัยต่างๆที่มีผู้ทำมาแล้วจำนวนมาก ในส่วนนี้ไม่มีปัญหามากนักเพราะมีแหล่งข้อมูล  
พร้อม เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หอสมุดมหาวิทยาลัยพายัพ และแหล่งที่สำคัญ คือ สถาบันวิจัย  
ชาวเขาซึ่งได้กรุณาให้ความอนุเคราะห์อย่างยิ่ง

ในส่วนของการวิจัยสนามนั้นได้มีการเข้าไปพบปะพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการกับชาวบ้านทั่วไป  
และสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการกับผู้นำชาวบ้านและแกนนำชุมชนหมู่บ้าน ได้รับความร่วมมืออย่างดี  
เพราะเป็นหมู่บ้านที่กำลังมีปัญหา จึงต้องการกำลังใจ การสนับสนุนและการให้คำปรึกษาในส่วนที่  
เกี่ยวกับทางราชการ

คณะวิจัยยังได้ร่วมกิจกรรมกับชาวเขา เช่น การประชุมกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้และเจ้าหน้าที่อำเภอ  
ร่วมประชุมเวทีชาวบ้าน ร่วมประชุมกับองค์กรพัฒนาชาวเขา และได้จัดประชุมชาวบ้านเพื่อฟังความ  
คิดเห็นในประเด็นปัญหาต่างๆที่ชาวบ้านกำลังประสบอยู่

การวิจัยในครั้งนี้ใช้วิธีการวิจัยทั้งจากเอกสารและสนาม มีการเข้าไปร่วมประชุมกับชาวบ้าน  
ร่วมอภิปรายและฟังความคิดเห็นจากชาวบ้านในปัญหาต่างๆ ร่วมในเหตุการณ์การประท้วงและร่วมใน  
กระบวนการทางการเมือง ทាំងนี้เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ลึกซึ้งชัดเจน ไม่ใช่ข้อมูลด้านใดด้านหนึ่งที่จะนำไปสู่  
อคติ เพื่อจะสามารถนำไปสู่การวิเคราะห์และสังเคราะห์อย่างเป็นระบบ เพื่อจะสามารถเข้าใจปัญหาของ  
ชาวเขาที่เรื้อรังและกำลังจะร้ายแรงขึ้นหากไม่มีการแก้ไขอย่างถูกต้อง

ข้อสรุปและเสนอแนะในบทสุดท้ายของงานวิจัย เป็นงานสังเคราะห์ที่นำเสนอเพื่อกำหนดนโยบาย  
เกี่ยวกับสิทธิชุมชนชาวเขาอย่างเป็นทางการ เพื่อเสนอต่อรัฐให้แปรผลเป็นการปฏิบัติต่อไป

### โครงการที่ 3 สิทธิชุมชนบ้านคร้ว

ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.ชลธิรา สัตยารัตนา และคณะ

โครงการวิจัยนี้ ประกอบคณะวิจัยขึ้นจากนักวิชาการมหาวิทยาลัยรังสิต ซึ่งได้บุกเบิกการทำงานวิจัยสนามในชุมชนนี้มาตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2534 โดยได้ดำเนินการวิจัยแบบเกาะติดสนาม รู้รอบรู้หนาวร่วมกับชุมชน จนกระทั่งถึงปีพ.ศ.2542 ดร.ชลธิรา สัตยารัตนา ในฐานะหัวหน้าโครงการวิจัย ก็ได้พัฒนาข้อเสนอโครงการวิจัยขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยยังคงใช้นักวิจัยจากมหาวิทยาลัยรังสิตเป็นนักวิจัยหลัก และใช้ผลงานวิจัยเดิมเป็นโครงการวิจัยนำร่อง นักวิจัยหลักรุ่นบุกเบิกเหล่านี้ ได้แก่ ดร.ชลธิรา สัตยารัตนา อาจารย์ชลาลัย กันมินทร์ อาจารย์อำพร พัวประดิษฐ์ อาจารย์อัญชลี แยมพยนต์ และ ผศ.นิรมล สุธรรมกิจ (สามท่านแรกยังคงอยู่ที่มหาวิทยาลัยรังสิต สองท่านหลังได้แยกย้ายไปทำงานที่สถาบันพัฒนาชุมชน และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ตามลำดับ นอกจากนี้ได้เชิญนักวิจัยด้านวัฒนธรรมผู้คร่ำหวอดจากสำนักพิมพ์เมืองโบราณ ปัจจุบันทำงานเป็นอาจารย์ประจำอยู่ที่มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ เข้าร่วมด้วย คือ ผศ.แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย ที่สำคัญก็คือ หัวหน้าโครงการได้เชิญให้ผู้นำชุมชนบ้านครัว เข้าร่วมการวิจัยโดยเป็นนักวิจัยหลักอย่างเป็นทางการ ได้แก่ นายสาโรจน์ ผือกสำลี และ นายอุ้มร คำรหัสเลิศ และพร้อมกันนั้นก็ให้โอกาสนักวิจัยรุ่นใหม่ มหาบัณฑิตทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นางสาวชลลิตัน เจริญพร เข้าร่วมโครงการในฐานะเป็นนักวิจัยหลักเช่นกัน นักวิจัยสนาม และนักวิจัยสมทบ เป็นทั้งผู้นำชุมชนระดับอิหม่าม ซึ่งเป็นผู้บอกข้อมูลแม่บ้าน และเยาวชนบ้านครัว ผลการวิจัยสามารถสร้างผลสะท้อนทางสังคมเรื่องสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่องตลอดกระบวนการวิจัย ผ่านสื่อมวลชนรูปแบบต่าง ๆ เป็นงานวิจัยที่ผสมผสานทั้งสร้างองค์ความรู้พื้นฐาน ทั้งวิจัยแนวปฏิบัติการทางสังคมอย่างเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน และขยายเครือข่ายถึงชุมชนในละแวกใกล้เคียงที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาการสร้างทางด่วนร่วมกัน ผลของการเคลื่อนไหวแนวสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้ชุมชนในด้านประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Basic Knowledge) แนวการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) และสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน (Community Empowerment) นำไปสู่ความรับรู้ใน “สิทธิชุมชนบ้านครัว” อย่างเป็นเอกภาพ ทั้งในหมู่ชาวบ้านชุมชนบ้านครัวเอง ชุมชนชาววังเกษมสันต์ ชุมชนสะพานหัวช้าง และที่สำคัญก็คือ การตัดสินใจที่เป็นเอกภาพเชิงนโยบายของบอร์ดการทางพิเศษ ที่มีมติยกเลิกการสร้างทางด่วนสายดิ่งทับชุมชนบ้านครัว หลังจากที่คดีความยืดเยื้อเรื้อรังมายาวนานถึงสิบห้าปี ตั้งแต่ยังไม่มีคำว่า “สิทธิชุมชน” ในรัฐธรรมนูญ จนกระทั่งสามารถใช้ มาตรา ๔๖ ว่าด้วย “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” ใน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช ๒๕๔๐ มาพิทักษ์ปกป้องชุมชนบ้านครัว จากโครงสร้างอำนาจนิยม ผลประโยชน์ของทุนและพรรคการเมืองที่เกี่ยวข้อง และระบบโลกาภิวัตน์ ได้สำเร็จ

อาจจะมิได้เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางนัก แม้ในหมู่ผู้นิยม “ผ้าไหมไทย” ว่า ชุมชนบ้านครัว เป็นแหล่งกำเนิดผ้าไหม ที่รู้จักกันทั่วไปในขณะนี้ว่า “ผ้าไหมไทย” หรือ “Thai Silk” และโดยจุดเริ่มต้นจากผ้าไหมบ้านครัวนี้เอง ที่จิม ทอมป์สัน ส่งออก “ผ้าไหมไทย” จากเมืองไทยจน “ผ้าไหมไทย” ดังลือลั่นไปทั่วโลกจนกระทั่งทุกวันนี้

อดีตอันเรืองรองของชุมชนบ้านครัว มีผู้ประทับใจและเล่าขานกันได้หลายแง่หลายมุม นักมานุษยวิทยา เมธีวิทย์อาวุธ (สกว.) ท่านหนึ่งได้กล่าวเปรียบเทียบกับ

“ชุมชนบ้านครัว คือ บ้านบางระจัน”

ศรีศักร วัลลิโภดม,

“บทพรรณนาธิการ” วารสารเมืองโบราณ ๙(๑) ม.ค. – มี.ค. ๒๕๓๖

วีรกรรมของชาวบ้านบางระจัน แม้จะเหลือเพียงตำนาน ด้วยเวลาล่วงเลยไปกว่า ๒๐๐ ปี ก็ยังเป็นที่ยกย่องมาจนทุกวันนี้

ชุมชนบ้านครัวมีอะไรดี จึงได้รับยกย่องปานนั้น ?

ย้อนหลังไปกว่าสิบปี ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมประเทศไทย การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้นำพาประเทศไทยก้าวเข้าสู่แผนที่ ๗ หนึ่งในองค์ประกอบของแผนพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในทศวรรษที่ผ่านมา ก่อนการประสบภาวะวิกฤตเศรษฐกิจล่มสลาย ยุคต้องพึ่ง IMF คือ สภาพการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างรีบเร่ง การแข่งขันกันสร้างศูนย์การค้าโมโหหารทันสมัย ควบคู่กับการสร้างทางด่วนเพื่อระบายความคับคั่งของการจราจร และเพื่อเอื้ออำนวยความสะดวกให้กับการค้าและการลงทุนของศูนย์การค้ายักษ์ เป็นสัญลักษณ์หนึ่งของการพัฒนาทางวัตถุและการส่งเสริมลัทธิบริโภคนิยมอย่างเข้มข้น รัฐได้โหมกระทำการดังกล่าว จนอาจจะละเลยสิ่งสำคัญบางประการไป นั่นคือ จิตวิญญาณของผู้คน กับ คุณภาพชีวิตและครอบครัว

กรณีพิพาทระหว่างรัฐกับชุมชน เรื่องการสร้างทางด่วนสายดิ่งผ่านบ้านครัว ชุมชนที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนานคู่กับการก่อเกิดของกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นตัวอย่างที่โดดเด่นของความขัดแย้งระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจ ลัทธิบริโภคนิยม ระบบโลกาภิวัตน์ กับการให้ความสำคัญกับผู้คนกับใจคน จิตสำนึกของชุมชนและสิทธิชุมชน เป็นเพราะรัฐมิได้ให้ความสำคัญและความเคารพในสิทธิชุมชนท้องถิ่นเลย จึงได้กำหนดนโยบายและมีมติคณะรัฐมนตรีที่ออกมาในลักษณะที่ละเมิดสิทธิชุมชนและสิทธิมนุษยชนของชาวบ้านครัวอย่างแจ้งชัด

แต่อาจจะเป็นเพราะชุมชนบ้านครัวมีลักษณะพิเศษบางประการ คือ เป็นชุมชนที่มีอดีต รู้จักอดีต และรู้ค่าของอดีต เนื่องจากบรรพชนของชุมชนเคยเป็นกองอาสาจาม สู้รบทางเรือ ปกป้องอธิปไตยของแผ่นดินอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงรัตนโกสินทร์ จัดเป็นด่านหน้าในการพิทักษ์แผ่นดินสยามมาแล้วอย่างหาญหาญ จิตวิญญาณที่มี “สำนึกประวัติศาสตร์” ส่วนนี้ จึงสืบทอดมากลายเป็นผลึกของจิตสำนึกชุมชน ที่ยืนหยัดพิทักษ์บ้านครัว มิให้ “ทางด่วน” มาเล่นทับ

เคยมีผู้คิดสงสัยว่า ในเมื่อแขกจามบ้านครัวเก่งทางน้ำ ครั้นภัยมาทางบก จะตั้งรับไหวหรือ จะยืนหยัดไปได้นานสักเท่าใด....

จนเมื่อสหัสวรรษใหม่ ปี ๒๐๐๐ กาลเวลาก็ได้พิสูจน์ว่า ชุมชนบ้านครัวยังยืนหยัดอยู่ได้ แม้ช่วงนี้ก็ยังคงนอนผวาอยู่ทุกคืน

บ้านครัวถูกรัฐและกลไกรัฐ ละเมิดสิทธิชุมชนโดยนิตินัย มากกว่าสิบปีแล้ว

ณ วันนี้ ชุมชนบ้านครัวยังคงสามารถพิทักษ์สิทธิชุมชนของตนได้ด้วยพุดินนัย

ทางด่วนยังมีอาจเล่นทับ (แม้ว่าจะมีมติกรม.คำขออยู่ก็ตาม)

ชุมชนบ้านครัวตั้งอยู่ในเขตอำเภอคูสิด ริมคลองมหานาคและคลองแสนแสบ ในบริเวณที่รู้จักกันในปัจจุบันว่าสะพานหัวช้างและเจริญผล มีอาณาเขตทิศเหนือจดซอยพญานาค ทิศใต้จดคลองมหานาค ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคลองแสนแสบ ทิศตะวันออกจดซอยหลังโรงแรมเอเชีย และทิศตะวันตกจดถนนอรุณพงษ์ บริเวณทั้งหมดนี้ คือ บ้านครัวเหนือ นอกจากนี้ยังมีอีกส่วนหนึ่งตั้งอยู่อีกฝั่งหนึ่งของคลองมหานาค คือ บ้านครัวใต้

ทั้งบ้านครัวเหนือและบ้านครัวใต้ เป็นถิ่นฐานของชาวจามมุสลิมเสียเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ก็ยังมีชนเชื้อสายเขมรปะปนอยู่บ้าง ทั้งชาวจามมุสลิมและเขมรมุสลิม ตั้งรกรากอยู่ในบริเวณบ้านครัวตั้งแต่ระยะต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นที่รู้จักกันในนาม “แขกครัว” ที่ถูกเรียกว่า “แขกครัว” เพราะเป็นชาวต่างแดน ผิวดำพูดต่างภาษา ที่ถูกกวาดต้อนบ้าง อพยพมารวมกันบ้าง หลายระลอก เพราะศึกสงครามระหว่างสยามกับเขมร (กัมพูชา) และญวน (เวียดนาม)

หลักฐานประวัติศาสตร์บ่งชี้ว่า ชาวจามมุสลิมกลุ่มนี้ อาจมิใช่จามกลุ่มแรกที่ตั้งรกรากอยู่ในดินแดนอันเป็นที่ตั้งประเทศไทยปัจจุบัน มีหลักฐานว่าในปี พ.ศ. ๑๘๕๖ รัชสมัย คือ อยุธยา เคยไปรุกรานอาณาจักรของชาวจามปา ซึ่งตั้งอยู่บริเวณตอนกลางเฉียงมาทางใต้ของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน ระหว่างตอนเหนือของเมืองเว้ถึงไซ่ง่อน จึงมีความเป็นไปได้ว่า ชาวจามอาจเคยเป็นเชลยศึกหรือไม่ก็เป็นนักเดินเรือ ที่มาตั้งรกรากในแผ่นดินสยามตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าเคยมีทหาร “กองอาสาจาม” มาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๑๓๗ ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช “กองอาสาจาม” ต่อมาได้ขยายเป็น “กรมอาสาจาม” และเข้าร่วมประกอบส่วนใน “ราชนาวิสยาม” มาทุกยุคทุกสมัย จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่ามีกรมอาสาจามอยู่ ๒

นักเดินเรือชาวจามทั้งที่มาโดยสมัครใจและถูกกวาดต้อนมาเพราะศึกสงครามทั้งครัวเรือนหลายระลอกเหล่านี้เอง คือ บรรพชนของชาวยุโรปบ้านครัวปัจจุบัน

พร้อม ๆ กับที่ ชายชาวจาม นำเอาวิชาเดินเรือมารับใช้แผ่นดินสยาม หญิงชาวจาม ก็พกพาเอาความสันทัดในการทอผ้าไหมติดตัวมาด้วย ผู้หญิงบ้านครัวทอผ้าเป็นหัตถกรรมในครัวเรือนในระยะแรก เพราะเป็นประเพณีแต่ดั้งเดิมของชนชาวจามที่ทอผ้าไว้ใช้เองในครอบครัว เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน พิธีแต่งงาน พิธีฝังศพ โดยเฉพาะขุนนางชาวจามในกรมอาสาจาม สามารถรับราชการได้ระดับชั้นบรรดาศักดิ์ขึ้นไปถึงขั้นเป็นคุณหลวง คุณพระ จำเป็นต้องแต่งกายดี เพื่อให้ถูกแบบแผนการเข้าเฝ้ารับใช้เจ้านาย การทอผ้าโสร่ง โจงกระเบน ผ้าม่วง ผ้าขาวม้า ในหมู่บ้านชาวจาม จึงเริ่มเป็นกิจการที่ขยายตัว จากหัตถกรรมในครัวเรือนกลายเป็นสินค้าส่งออก โดยเริ่มแรก ผู้ชายซึ่งเก่งทางเดินเรือจะเป็นผู้นำเอาผ้าไหมบ้านครัวไปขายตามลำนํ้าตลอดแนวทางกรุงเทพฯ ไปอยุธยา ลพบุรี นครสวรรค์ และปราจีนบุรี ณ จุดเริ่มต้น ยังเป็นระบบแลกเปลี่ยน เช่น เอาผ้าไหมแลกข้าว แลกมะพร้าว ที่แปดริ้ว

ข้อมูลจากการวิจัยสนามสนามบ้านครัวบ่งชี้ว่า ระยะแรกตั้งบ้านครัว สมัยต้นรัชกาลที่ ๑ ชาวยุโรปบ้านครัว ใช้เส้นใยไหมจากอีสาน ต่อมาเมื่อมีการติดต่อกับต่างประเทศสะดวก จึงใช้วิธีสั่งไหมจากญี่ปุ่นผสมกับไหมอีสาน คือ ใช้ไหมเส้นยืน (warp thread) จากญี่ปุ่น ไหมเส้นพุ่ง (weft thread) จากอีสาน ผสมกัน ทำให้ทอง่ายและได้ผ้าไหมสีสวย เนื้อดี ทำเช่นนั้นตั้งแต่ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ใน

กระบวนการผลิตผ้าไหมซึ่งต้องมีการย้อมเส้นไหมก่อนทอ นั้น ก็ปรากฏหลักฐานว่า มีการสั่งฝืนจากฝั่งทะเลตะวันออก เช่น ฝืนต้นแสม และไม้จากป่าชายเลน มาขายในบ้านครัว เพื่อใช้ในการย้อมเส้นไหมด้วย หนุมสาวบ้านครัว ฝืนความทรงจำวัยเด็กได้ว่า ผู้หญิงไม่ว่าเด็กหรือสาวแก่ ทอผ้ากันเป็นอาชีพหลัก ส่วนผู้ชายที่เป็นวัยผู้ใหญ่ช่วยงานด้านย้อมไหม เด็ก ๆ ไม่ว่าหญิงหรือชาย ช่วยกรอเส้นไหม ส่วนเครื่องทอผ้านั้น ในยุคแรก ๆ เป็นชนิดนั่งทอ มีตีนเหยียบและใช้กระสวยพุ่ง ต่อมาจึงรับอิทธิพลจากช่างจีน พัฒนาเป็นการทอแบบกึ่งกระตุก (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2539)

ผ้าไหมบ้านครัวส่วนใหญ่ ทอเป็นผ้าพื้นหรือเป็นตาราง ลายริ้ว ลายทาง ตาหมากรุก จัดเป็นผ้าไหมที่สลบีสวยงาม

มีคนแจวเรือมาทางคลองแสนแสบ มาขอซื้อผ้าไหมบ้านครัว คนพวกนี้เป็นคนพื้นเมืองลพบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี กระทั่งเชียงใหม่ บางพวกมาทางรถไฟแล้วลงเรือแจวมาซื้อผ้าไหมที่บ้านครัว ดังนั้นในสมัยก่อน ผู้ชายบ้านครัวจึงมีอาชีพแจวเรือจ้างด้วย โดยแจวไปรับคนลงจากรถไฟที่หัวลำโพงและยศเส มาหาซื้อผ้าไหมที่บ้านครัวเพื่อเอากลับไปขายไปใช้ที่ท้องถิ่นของตน ผ้าที่นิยมซื้อใช้กันส่วนใหญ่เป็นผ้าม่วง และผ้าสร่งสามตะกอก ซึ่งทอเป็นตาใหญ่ ๆ สลบบีเหลือง เขียว ชมพู น้ำเงิน แสด ขาว ฝีมือของช่างทอบ้านครัวดีถึงขนาด สามารถทอด้านหน้าด้านหลังด้วยสีและลายต่างกัน

แท้จริงผู้ให้กำเนิดผ้าไหมชนิดที่รู้จักกันในนาม “ผ้าไหมไทย” หรือ Thai Silk ในตลาดสินค้าส่งออกของไทยในปัจจุบัน คือผู้หญิงชาวมุสลิมบ้านครัว และผู้เป็นสะพานเชื่อมเปิดบ้านครัวไปสู่ตลาดโลก หลังสงครามโลกครั้งที่สองเสร็จไปหมด ๆ คือ จิม ทอมป์สัน ผู้ขายชาวอเมริกันที่หายตัวไปอย่างลึกลับในป่าดงดิบของมาเลเซีย

### สิบกว่าปีมาแล้วที่ชุมชนบ้านครัวร่วมจิตร่วมใจกันอย่างเหนียวแน่น สู้กับ “การทางพิเศษ”

ในความรู้สึกของชาวบ้าน...พม่าบุกบางระจันฉันใด “การทางพิเศษ” ก็บุกบ้านครัวฉันนั้น

ที่น่าสนใจก็คือ ผู้หญิงบ้านครัวจำนวนมาก ได้อาสาตนเป็นด่านหน้าในการตั้งรับ หาก “การทางพิเศษ” หรือใครก็ตามที่เป็นตัวแทนของการสร้างทางด่วนสายตั้ง (สายที่ตัดผ่านชุมชนบ้านครัวไปสิ้นสุดที่เวิร์ลด์เทรดเซ็นเตอร์) บุกเข้ามา

ผู้หญิงจะออกรับหน้า ถ้าการทางฯ เข้ามาสร้างทางด่วน

ผู้หญิงคิดว่า เขาคงไม่กล้าทำผู้หญิง ถ้าให้ผู้ชายออกหน้า คงจะเสียหายมาก กลัวว่าเรื่องจะรุนแรง แต่ถ้ามันจำเป็น ผู้หญิงบ้านครัวบอกว่าจะยอมตายอยู่ที่นี้ ที่ ๆ บรรพชนบ้านครัวสร้างไว้ให้

ตลอดหลายปีที่ผ่านมา ที่มติกรม.ยังคงคัดค้าน ยืนยันการใช้อำนาจของรัฐที่จะละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม อย่างชุมชนบ้านครัว ไม่อาจมีใครล่วงรู้หรือคาดการณ์ได้ล่วงหน้าว่าอะไรจะเกิดกับชุมชนบ้านครัว แต่ที่เห็นประจักษ์ชัดก็คือ ชาวบ้านครัวได้ใช้ความพยายามพิทักษ์สิทธิชุมชนของตนอย่างสงบสันติมาโดยตลอด ด้วยวิถีทางที่ถูกต้อง คือ ยืนหยัดหลักการและวัตรปฏิบัติทางศาสนาอิสลาม พร้อมกันนั้นก็ใช้รัฐสภาและวิธีการทางการเมืองแก้ไขปัญหา

สิบห้าปีแห่งการยืนหยัดอย่างเข้มแข็ง ด้วยวิธีการที่ถูกต้อง เป็นผล ในการพิทักษ์สิทธิชุมชน ได้นำไปสู่การสร้างประวัติศาสตร์หน้าใหม่ให้กับเมืองไทย

บ้านครัว ได้กลายเป็นหัวหอกที่แหลมคมที่สุด ในการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชน ณ ใจกลาง กรุงเทพมหานคร

กรณีชุมชนบ้านครัวกับการสร้างทางด่วน นับเป็นกรณีขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนรายแรก ที่มีการได้สวนสาธารณะเรื่องสิทธิชุมชนอย่างเป็นทางการ แม้แต่คณะกรรมการได้สวนสาธารณะที่แต่งตั้งโดยรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ อันเป็นที่ ๒๑๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ยังยืนยันความชอบธรรมที่ชาวบ้านครัวจะยังคงอยู่ที่เดิมได้ ไม่ต้องย้ายไปไหน เพราะทางด่วนสายดิ่งที่การทางพิเศษประสงค์จะสร้าง มิได้เป็นประโยชน์ต่อการระบายความคับคั่งของการจราจรแต่อย่างใด

ถึงปีพุทธศักราช ๒๕๔๐ ประเทศไทยก้าวล่วงเข้าสู่ "ระยะเปลี่ยนผ่าน" ที่สำคัญยิ่ง อันเป็นผลจากการประกาศใช้ "รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปีพุทธศักราช ๒๕๔๐"

ในรัฐธรรมนูญฉบับนี้ มีบทบัญญัติหลายมาตรา ที่รับรองศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ สิทธิมนุษยชน และสิทธิชุมชน รวมไปถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจเชิงนโยบายใด ๆ ของรัฐ ที่มีผลกระทบต่อวัฒนธรรม ถิ่นที่อยู่อาศัย และทรัพยากรธรรมชาติ

โดยเฉพาะใน มาตรา ๔๖ หมวด ๓ ว่าด้วย "สิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย" ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปัจจุบัน ได้ประกันการละเมิดสิทธิชุมชนไว้ว่า

“บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ”

โดยประวัติความเป็นมาอันแจ่มชัด สอบถาม เล่าขาน ยืนยัน และพิสูจน์หลักฐานได้ คงไม่มีใครอาจ ปฏิเสธความเป็น "ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม" ที่อยู่ในใจกลางกรุงเทพมหานคร ของชุมชนบ้านครัวได้

ตำนานชุมชนบ้านครัว จะได้รับการเล่าขานต่อไปอย่างไร

โครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย" ในชุดโครงการ "สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล"(สกว.) ได้สมทบส่วนช่วยถักทอบทลงท้ายของตำนานให้แน่นเนียน เงามาม วาววับ เหมือนผ้าไหมบ้านครัว

เพื่อเล่าขานกันต่อไปอีกนานเท่านาน...

**โครงการที่ 4** โครงการ “สิทธิชุมชนมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อชุมชนมอญ  
พื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี  
ผู้รับผิดชอบโครงการ : อาจารย์ปภัสสร เขียรปัญญา และคณะ

งานวิจัยเรื่อง “สิทธิชุมชนมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อชุมชนมอญพื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี” ดำเนินการวิจัยโดย อาจารย์ปภัสสร เขียรปัญญา (หัวหน้าโครงการ) มี อาจารย์ประเสริฐ หลวงทิพย์ อาจารย์บุษบา ประภาสพงศ์ นายสุนทร ศรี

ปานเงิน และ นางประภาศรี ดำสะอาด ร่วมคณะวิจัย ทั้งหมดนี้เป็น นักวิชาการด้านมนุษยศึกษา มีผลงานวิจัยที่เกี่ยวกับมนุษยศึกษามาแล้วจำนวนหนึ่ง เฉพาะอาจารย์ประเสริฐ หลวงทิพย์ เป็นผู้เชี่ยวชาญอาวุโสด้านภาษามอญโดยตรง และนายสุนทร ศรีปานเงิน เป็นมอญโดยกำเนิดและเป็นคนหนุ่มที่ทำการต่อสู้เพื่อสิทธิการเมืองของชาวมอญอย่างต่อเนื่อง

คณะวิจัยได้สำรวจประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน จากรัฐทวารวดีและทวารวดีในในประเทศไทย ถึงอาณาจักรสะเทิม เมาะตะมะ และหงสาวดี ในประเทศพม่า จนกระทั่งล่มสลายลงใน พ.ศ.2300 งานวิจัยได้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการอพยพเข้ามาและการตั้งถิ่นฐานของชาวมอญในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยได้ให้องค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิตชาวมอญในประเทศไทย บทบาทของชนชาติมอญในประวัติศาสตร์ไทย และอิทธิพลของวัฒนธรรมมอญต่อไทย เพื่อสังเคราะห์เป็นแนวคิดสิทธิชุมชนของมอญ ประกอบกับข้อมูลจากกฎหมายโบราณของมอญ วรรณกรรมมอญ และการสัมภาษณ์ชาวมอญในชุมชน

ผลการวิจัยพบว่า สิทธิชุมชนของมอญมีพื้นฐานความคิดจากความเชื่อเรื่องผีและพุทธศาสนา ความเป็นชุมชนของมอญตั้งอยู่บนสำนึกในอัตลักษณ์ที่เด่นชัดของชาวมอญ กล่าวคือโครงสร้างอุดมการณ์อำนาจและความสัมพันธ์ของชุมชนตั้งแต่ระดับครอบครัว มีผีเรือน สำหรับในสายตระกูลมีผีบรรพชน ในหมู่บ้านมีผีศาลเจ้า ในกลุ่มหมู่บ้านหรือถิ่นต่าง ๆ มีวัด

ความคิดเรื่อง “สิทธิ” ที่พบจากการวิจัยสนาม ที่เด่นชัดที่สุดได้แก่ สิทธิในการใช้ภาษาซึ่งได้รับความคุ้มครองจากชุมชน สิทธิในการนับถือศาสนา ในการตั้งชุมชน ในการเลือกผู้นำชุมชน ในการได้รับความยุติธรรม และสิทธิของผู้มาก่อน ของผู้ทำประโยชน์ตามความจำเป็น ในการจัดการทรัพยากรสาธารณะ

คณะวิจัยยังได้สำรวจการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อเรียกร้องสิทธิในการปกครองตนเองของชาวมอญในพม่า ซึ่งเป็นพื้นฐานความเป็นมาของชุมชนมอญที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี อันเป็นกรณีศึกษาของโครงการวิจัยนี้ รวมทั้งความเป็นมาและผลกระทบของโครงการวางท่อก๊าซธรรมชาติไทย-พม่าต่อชุมชนมอญท้องถิ่น ซึ่งเป็นสาเหตุของการละเมิดสิทธิของชุมชนมอญในเรื่องการไม่ได้สัญชาติไทย และชาวมอญอพยพในเรื่องการเลือกปฏิบัติ เป็นผลให้มีการเรียกร้องสิทธิการเป็นพลเมืองไทยและสิทธิเพื่อที่จะได้รับการปฏิบัติอย่างผู้ลี้ภัย สรุปด้วยข้อเสนอแนะแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนมอญในประเทศไทยและสิทธิมนุษยชนต่อชาวมอญอพยพบริเวณชายแดนไทย-พม่า ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาสำคัญและละเอียดอ่อน อันสัมพันธ์กับปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ ความสัมพันธ์ไทย-พม่า และปัญหาแรงงานต่างด้าวชาวมอญที่ทะลักเข้าเมือง ไทยอย่างผิดกฎหมายด้วย

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนมอญ ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการศึกษาสืบค้น *อัตลักษณ์ของความ เป็นมอญ*

ชาวมอญมีอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ตนเองที่ชัดเจน เริ่มจากชื่อของชาติพันธุ์ว่า *rme๑* (รเมญ) ซึ่งเริ่มปรากฏในจารึกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ใกล้เคียงกับคำที่ชาวภาคเหนือเรียกชาวมอญว่า เม็ง แสดงว่าติดต่อสัมพันธ์กันมาเป็นเวลานานมากแล้ว และที่ชาวภาคกลางเรียกชาวมอญว่า รามัญ มาจากคำภาษาบาลีที่เรียกประเทศมอญโบราณว่า รามัญญเทศะ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ได้กร่อนมาเหลือ

man (มน) (ออกเสียงว่า โมน) ไทยใช้ว่า มอญ คำเรียกชื่อชาติพันธุ์ว่า รเมญ หรือ มอญ นี้ ยังไม่พบการอธิบายความหมายว่าแปลว่าอะไร ความหมายในภาษามอญหมายถึง คนมอญ เพียงความหมายเดียว

คนไทยโดยทั่วไป จะรู้จักชาวมอญจากประเพณีวัฒนธรรมของชาติพันธุ์มอญ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับประเพณีสงกรานต์ ที่มีความโดดเด่นมากเป็นพิเศษ เพราะมีการจัดงานฉลองกันอย่างใหญ่โต ครีกรื้น และมีกิจกรรมต่าง ๆ ตามประเพณีมากมาย เช่น การแต่งกายแบบมอญ การแห่ปลา การแห่ธงตะขาบ การละเล่นสะบ้า การทำข้าวแช่ เป็นต้น และจากระบบการศึกษาในโรงเรียนที่ได้เรียนบทเรียนวิชาภาษาไทยที่ตัดตอนมาจากเรื่องราชาธิราช ซึ่งถูกนำเรื่องราวมาประพันธ์เป็นเพลงและการแสดงมามาย

ในความรู้สึกและความเข้าใจของคนมอญ สิ่งที่แสดงตัวตนของความเป็นมอญแต่เดิมที่สำคัญมีอยู่สองอย่างคือ ภาษามอญ กับ การนับถือผี แต่สภาพการณ์ในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วและการศึกษาสมัยใหม่ ทำให้การจัดการเกี่ยวกับเรื่องการนับถือผีเปลี่ยนไป หลายชุมชนไม่ได้จัดพิธีกรรมเกี่ยวกับการนับถือผีเพราะไม่สะดวก สิ้นเปลืองมาก บางชุมชนมีการแทรกแซงจากพระสงฆ์ ไม่ให้ทำพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนับถือผี เพราะนับถือศาสนาพุทธ

ดังนั้น โดยวัฒนธรรมดั้งเดิมของมอญแล้ว การจะนับว่าใครเป็นคนมอญ คนจากภายนอกจะดูได้จากการพูดภาษามอญและการนับถือผีบรรพบุรุษ แต่ในปัจจุบันหากจะนับว่าใครเป็นคนมอญ จะเหลืออยู่เพียงว่า ใครนับว่าตนเองเป็นมอญ คนนั้นก็เป็นคนมอญ เพราะสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีการแต่งงานกับคนในชาติพันธุ์อื่นมากขึ้น การใช้ภาษาไทยในครอบครัวมากขึ้นจากการศึกษาในโรงเรียน และการมองไม่เห็นประโยชน์ในการเรียนภาษามอญ ที่จะใช้ในสภาพชีวิตสังคมปัจจุบันได้ ทำให้คนมอญพูดภาษามอญได้น้อยลง การนับถือผีบรรพบุรุษก็มีน้อยลงจากการแต่งงานแล้วแยกออกไปอยู่ไกลนอกชุมชนดั้งเดิมของตระกูลของตน ทำให้ไม่สะดวกในการเดินทางมาเข้าร่วมพิธี จึงมีการแยกผีบรรพบุรุษออกมาเลี้ยงเอง หรือเลิกนับถือผีบรรพบุรุษไปเลย

ชาวมอญที่สังขละบุรีตอบคำถามถึงความเป็นมอญว่าอยู่ที่ (๑) ภาษา (๒) หนังสือ (๓) วัฒนธรรม ได้แก่ การแต่งกาย ศิลปะต่าง ๆ (๔) ประเพณี ได้แก่ การไหว้บรรพบุรุษ พิธีกรรมทางศาสนาและสังคม ชาวมอญที่สังขละบุรีไม่มีการจัดพิธีกรรมการนับถือผีบรรพชน เพราะสภาพความเป็นอยู่ไม่อำนวย จึงให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการนับถือพุทธศาสนา มากกว่าชาวมอญโดยทั่วไป ที่ยังมีการนับถือผสมกันทั้งผีบรรพชนและพุทธศาสนา

ในการรับรู้ของชาวมอญ นอกจากเรื่องประเพณีวัฒนธรรมที่ปฏิบัติอยู่ในชีวิตประจำวัน ที่คนนอกชุมชนจะให้ความชื่นชมในความเป็นชาติพันธุ์มอญของพวกเขาแล้ว สิ่งที่ทำให้พวกเขามีความรู้สึกถึงอัตลักษณ์ความเป็นมอญได้มากที่สุดอีกเรื่องหนึ่งก็คือ การมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะการมีอยู่ของอาณาจักรหงสาวดี ที่มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุดมาแล้ว เป็นแหล่งอารยธรรมมอญที่ยิ่งใหญ่ที่สุด การดิ้นรนต่อสู้ของชาวมอญตลอดมาเพื่อเรียกร้องเอกราชให้กับตนเองในประเทศพม่า นอกจากเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ที่แตกต่างจากพม่าแล้วก็เกิดจากสำนึกในประวัติศาสตร์อาณาจักรหงสาวดีมากที่สุด

สำนึกในประวัติศาสตร์อันนี้กระตุ้นให้ชาวมอญยังคงพยายามรวมตัวกันในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อแสดงถึงความเป็นชาติพันธุ์ที่มีประวัติความเป็นมาอันยิ่งใหญ่ ที่ชาวมอญภาคภูมิใจมากที่สุด จัดงานประเพณีแสดงสัญลักษณ์ของชาติพันธุ์ เช่นชมรมเยาวชนมอญกรุงเทพฯและชมรมมอญตามจังหวัดต่าง ๆ

ที่มีคนมอญอยู่มาก จะจัดงานประเพณีสงกรานต์ร่วมกันในชุมชนอย่างเอิกเกริก สมาคมไทยรามัญจัดงานทำบุญที่ระลึกวันชาติมอญทุกปี

จากหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่า ชาวมอญได้เคยอาศัยอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยเวลานี้ต่อเนื่องกันมายาวนานตั้งแต่อดีตอันห่างไกลจนถึงปัจจุบัน บรรพชนชาวมอญทั้งร่องรอยการดำรงอยู่ให้เราเห็นเป็นจารึกภาษามอญโบราณในสมัยอาณาจักรทวารวดี ครอบคลุมพื้นที่ในบริเวณภาคกลางประเทศไทยถึงภาคอีสานขึ้นไปจนถึงเวียงจันทน์ในประเทศลาวปัจจุบัน

ในยุคเริ่มแรกประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙ ซึ่งภาษามอญเริ่มแยกออกจากกลุ่มที่พูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร ในสมัยนี้ชาวมอญจะมีระดับวัฒนธรรมอยู่ในยุคเหล็ก มีสังคมเป็นชนเผ่า ร่องรอยที่การตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่หลงเหลืออยู่เป็นกลุ่มหินตั้งหรือหินใหญ่เป็นรูปวงกลม มีการกระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสานตอนและภาคเหนือ มีร่องรอยแสดงว่าเป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือที่ฝังศพ

เมื่อเข้าสู่ยุคที่ชาวมอญเริ่มรับอารยธรรมพุทธศาสนาที่แพร่มาจากอินเดียจนกระทั่งเฟื่องฟูเต็มที่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ ถึง ๑๗ เริ่มมีการตั้งเมือง มีระดับวัฒนธรรมอยู่ในยุคเหล็กและสัมฤทธิ์ เป็นสังคมเมืองแบบนครรัฐ ร่องรอยชุมชนที่เหลืออยู่คือ คูเมือง เนินกำแพง ซากศาสนสถาน ฐานอาคาร เจดีย์กระจายอยู่โดยรอบอ่าวไทย และตามลุ่มแม่น้ำภายในที่มีทางออกทะเลได้ และกระจายไปยังลุ่มแม่น้ำในที่ราบสูงซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำโขง โดยเฉพาะในภาคอีสานมีหลักฐานแสดงรอยต่อระหว่างช่วงเปลี่ยนผ่านการนับถือประเพณีดั้งเดิมมาสู่ศาสนาพุทธคือ ใบเสมาหินขนาดใหญ่ ที่ตั้งรอบล้อมเป็นวงกลมเป็นจำนวนมากกระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสานตอนกลาง จากการแสดงขอบเขตสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยก้อนหินขนาดใหญ่แต่เดิม มาเป็นใบเสมาหินที่แสดงขอบเขตในการประกอบพิธีกรรมเช่นเดียวกัน แต่ตามคติพุทธศาสนาต่อมาจึงมีการสร้างตัวอาคารที่ถาวรขึ้นมาภายในวงล้อมของใบเสมาหิน

หลักฐานที่ชัดเจนคือศิลาจารึกภาษามอญโบราณจำนวนมากที่พบทั้งในบริเวณภาคกลางประเทศไทยและภาคอีสานตามแหล่งโบราณสถานในสมัยทวารวดี แสดงถึงการมีชุมชนที่ใช้ภาษามอญในการติดต่อสื่อสารในชีวิตประจำวัน เรื่องราวที่จารึกเป็นการแสดงถึงการทำบุญในรูปแบบต่าง ๆ ในพุทธศาสนา เช่น อุทิศสิ่งของ ที่ดิน แรงงาน อาคาร พระพุทธรูป หรือการมาประกอบพิธีกรรมอุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว

หลังจากรัฐทวารวดีในภาคกลางและภาคอีสานเสื่อมสลายไป มีอารยธรรมของเขมรโบราณเข้ามาครอบครองพื้นที่แทน ชุมชนมอญได้เคลื่อนย้ายไปภาคเหนือที่รัฐหริภุญไชยในลุ่มแม่น้ำปิง และไปทางตะวันตกบริเวณอ่าวมะตะมะ มีจารึกภาษามอญสมัยกลางตอนต้นหลงเหลือเป็นหลักฐาน เมื่อชาวไทยขยายอำนาจการปกครองลงมาในบริเวณนี้รัฐหริภุญไชยก็สลายตัวไป

หลังจากสิ้นรัฐหริภุญไชยแล้วก็ไม่มีหลักฐานชุมชนมอญในสมัยต่อมา แต่นักภาษาศาสตร์กลับค้นพบชุมชนที่ใช้ภาษาใกล้เคียงกับภาษามอญโบราณสมัยทวารวดีหลงเหลือรอดมาจนถึงปัจจุบัน คือชาวญัฮกุรหรือชาวบน กระจายตัวอยู่ในบริเวณรอยต่อของภาคกลางกับภาคอีสานในบริเวณห่างไกลและบนภูเขาสูงของจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ เพชรบูรณ์ และพิษณุโลก

ชุมชนมอญกลับมามีหลักฐานชัดเจนขึ้นอีกในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้นำชาวมอญจำนวนมากอพยพเข้ามาอยู่ในภาคกลางประเทศไทย ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาก็มีชาวมอญอพยพเข้ามาอยู่อย่างต่อเนื่อง และเข้ามามากที่สุดหลังจากอาณาจักรหงสาวดีแตกในช่วงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จนถึงปัจจุบันมีชุมชนมอญกระจายตัวอยู่ทั่วไปในภาคกลางประเทศไทยแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ท่าจีน และ แม่กลอง

โครงการวิจัยนี้ให้น้ำหนักความสำคัญกับการศึกษา *ความเป็นชุมชนของมอญ*

*ความเป็นชุมชนของมอญ* จะดูได้จากอุดมการณ์เรื่องอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนระดับต่าง ๆ (อานันท์ ๒๕๔๔ : ๑๕๖)

มอญมีระบบคุณค่าที่สำคัญอยู่สองระบบคือ การนับถือผี และการนับถือพุทธศาสนา

**การนับถือผี** เป็นระบบคุณค่าดั้งเดิมของมอญในด้านการจัดระเบียบสังคม ที่สร้างกฎเกณฑ์ควบคุมความประพฤติของคนในชุมชน ให้สามารถดำรงชีวิตอยู่และอยู่รวมกันได้อย่างมีความสุข ให้ความเอาใจใส่กับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรในชุมชนให้สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน และยุติธรรมกับสมาชิกทุกคนในชุมชน

การนับถือผีเป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์ในชุมชนตั้งแต่ระดับครอบครัว ตระกูล หมู่บ้าน และ กลุ่มหมู่บ้าน ผ่านทางฝ่ายเพศชาย แต่ผู้ที่มีส่วนร่วม ดำเนินการพิธีกรรม และแสดงออกการมีส่วนร่วมส่วนใหญ่จะเป็นฝ่ายหญิง อาจจะเป็นร่องรอยหลงเหลือมาแต่เดิมที่ฝ่ายหญิงเคยมีบทบาทที่สำคัญมาก่อน หรือเป็นการแบ่งบทบาทกันระหว่างเพศ ในเมื่อฝ่ายชายมีบทบาททางศาสนาพุทธอย่างเต็มที่แล้ว ซึ่งในประเพณีเดิมของมอญจริง ๆ ฝ่ายหญิงจะมีส่วนร่วมได้น้อยมาก จึงให้ฝ่ายหญิงมีบทบาทมากในเรื่องของการนับถือผี

**การนับถือพุทธศาสนา** เป็นระบบคุณค่าที่สร้างความสงบสุขทางจิตใจ ที่เข้ามาเสริมระบบคุณค่าในเรื่องการนับถือผี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นแหล่งภูมิปัญญาของมอญที่ยิ่งใหญ่ที่สุด แม้ภูมิปัญญาดั้งเดิมของมอญที่เกี่ยวเนื่องกับการนับถือผีก็จะถูกให้ความหมายที่สัมพันธ์หรือในบริบทของพุทธศาสนา เป็นการ “จับบวช” ความเชื่อในการนับถือผี เช่น ตำนานอธิบายว่าทำไมชาวมอญจึงนับถือผีก็ถูกโยงไปหาเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาล ขั้นตอนต่าง ๆ ของพิธีกรรมเกี่ยวกับการตาย ก็ให้ความหมายทุกอย่างตามคติของพุทธศาสนาให้มากที่สุด เช่น การตีความส่วนประกอบของเตียงตั้งศพตามอุดมคติการบรรลุนิพพาน

การนับถือพุทธศาสนาเป็นระบบคุณค่าที่สร้างความสัมพันธ์ของชุมชนออกไปได้กว้างขวางกว่าการนับถือผี ซึ่งมีขนาดหรือระดับชุมชนใหญ่ที่สุดที่อยู่ระดับกลุ่มหมู่บ้าน ในประเทศไทยเมื่อชาวมอญจากหมู่บ้านเดิมได้มีการโยกย้ายไปอยู่ยังที่ต่าง ๆ ก็ยังพบความสัมพันธ์จากการนับถือผีระหว่างชุมชนมอญต่าง ๆ เมื่อมีการจัดงานรำผี ญาติของตระกูลที่อยู่ในชุมชนในที่อื่น ๆ ก็ยังมาร่วมงาน แต่ระดับความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนายาวตัวออกไปกว้างไกลกว่าความสัมพันธ์จากการนับถือผี ตามประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า รัฐมอญเกิดขึ้นครั้งแรกจากการนับถือศาสนาพุทธในสมัยทวารวดี การนับถือศาสนาพุทธทำให้กลุ่มชุมชนที่นับถือผีต่างกัน (ตระกูลต่างกัน) สามารถรวมเข้ามาเป็นชุมชนเดียวกันได้ อันเป็นเงื่อนไขที่สำคัญในการรวบรวมผู้คนขึ้นมาเป็นรัฐที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

พุทธศาสนาสามารถสร้างความสัมพันธ์ในระดับหมู่บ้าน ทุกหมู่บ้านจะต้องมีวัดประจำหมู่บ้านทุกหมู่บ้าน ชาวบ้านจากทุกตระกูลที่นับถือผีต่างกันจะมาทำบุญร่วมกันได้ และยังสร้างความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน เมื่อวัดหลักของหมู่บ้านหนึ่งแยกไปตั้งวัดใหม่ให้หมู่บ้านอื่น วัดที่ไปตั้งใหม่จะมีความสัมพันธ์กับวัดหลักที่มาตั้งให้ กลายเป็นความสัมพันธ์ของกลุ่มหมู่บ้านที่อยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน เช่น วัดคงคาราม

เป็นวัดหลักที่มีวัดในกลุ่มอำเภอโพธารามและอำเภอบ้านโป่งเป็นเครือข่าย เมื่อถึงวันเข้าพรรษาจะต้องมาทำพิธีร่วมกันที่วัดคงคาราม นอกจากนี้ในประเทศไทย วัดที่อยู่ในสายรามัญนิกายแต่เดิมก็มีความสัมพันธ์รู้จักกันทุกวัดเนื่องจากเป็นวัดมอญเหมือนกัน เวลามีนานศพพระสงฆ์ ทุกวัดจะมีส่วนร่วมในการจัดงานแต่ละวัดโดยชาวบ้านที่เป็นศิษย์วัดนั้น จะจัดขบวนลูกหูกหนุมมาจุดแข่งขันกัน

ระดับอำนาจในชุมชนมอญระดับต่ำสุดคือระดับครอบครัว หัวหน้าครอบครัวเป็นผู้มีอำนาจดูแลสมาชิกในครอบครัวไม่ให้ทำ “ผิดผี” ต่อผีเรือน ถ้าละเมิดข้อห้ามซึ่งส่วนใหญ่จะมุ่งไปที่สวัสดิภาพของสมาชิกในครอบครัว ก็จะต้องเลี้ยงผีเพื่อขอขมา

สูงขึ้นมาอีกเป็นระดับตระกูล หัวหน้าตระกูลหรือตันผี จะเป็นผู้ควบคุมให้สมาชิกในตระกูลทุกคนปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของผีบรรพบุรุษประจำตระกูลของตนเอง เช่น ดูแลเครื่องผีให้อยู่ในสภาพดีอยู่เสมอ ระดมกำลังคนในตระกูลจัดงานเลี้ยงผีบรรพบุรุษเป็นประจำทุกปี หรือทุก ๓ ปี ถ้ามีการละเมิดจนเกิดเหตุเภทภัย เช่น สมาชิกในตระกูลมีการเจ็บป่วยรักษาไม่หาย เมื่อคนทรงได้ดูให้แล้วว่าได้ทำการ “ผิดผี” ก็จะต้องถูกลงโทษคือ ตระกูลนั้นก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการจัดพิธีรำผี เพื่อขอขมาต่อผีบรรพบุรุษ ในหลายหมู่บ้าน ครอบครัวที่เป็นตระกูลเดียวกันจะอยู่รวมกันเป็น “หมู่” เดียวกัน มีหัวหน้าหมู่คือ ตันผี ของตระกูลนั้น (สมทรง มปป. : ๓๕)

ระดับสูงขึ้นต่อมาในระดับหมู่บ้าน หัวหน้าหมู่บ้านหรือผู้ใหญ่บ้านจะต้องคอยจัดพิธีเลี้ยงผีศาลเจ้าประจำหมู่บ้านทุกปี เพื่อให้ปกป้องรักษาลูกบ้านทุกคนให้อยู่เย็นเป็นสุข นอกจากนี้ถ้ามีชาวบ้านกลุ่มใดแยกออกไปตั้งหมู่บ้านใหม่ ก็จะต้องมาบอกกล่าวกับผีศาลเจ้าประจำหมู่บ้าน เมื่อชาวบ้านในหมู่บ้านใหม่จะจัดงานที่สำคัญ เช่น งานแต่งงานต้องกลับไปบอกกล่าวกับผีศาลเจ้าหมู่บ้านเดิมของตนเองด้วย ทำให้ผีศาลเจ้าของหมู่บ้านเดิมมีอำนาจควบคุมไปถึงกลุ่มหมู่บ้านที่แยกออกไปตั้งใหม่ (พระมหาจรรยา จอกสมุทร สัมภาษณ์ ๒๑ ต.ค. ๒๕๔๔)

นอกจากนั้นยังพบว่าผู้นำของหมู่บ้านชาวมอญที่แท้จริงคือ พระสงฆ์ เนื่องจากเป็นผู้ทรงศีล และทรงความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านทุกอย่าง เพราะแต่เดิมวัดเป็นแหล่งศึกษาเล่าเรียนของหมู่บ้าน ผู้ชายแทบทุกคนในหมู่บ้านจะต้องเคยบวชเรียนเป็นลูกศิษย์ของเจ้าอาวาส ดังนั้นเจ้าอาวาสจึงเป็นผู้นำชุมชน ที่ผู้ใหญ่บ้านจะต้องปรึกษาและขอความเห็น ความเห็นชอบ ก่อนที่จะดำเนินการใด ๆ หรือขอให้พระสงฆ์ช่วยประสานงานชาวบ้านให้ ถ้ามีการขัดแย้งในหมู่บ้านแล้วหัวหน้าหมู่บ้านไม่สามารถจัดการได้ก็จะให้พระสงฆ์เป็นผู้ตัดสินให้ความยุติธรรม

ตัวอย่างที่สังขละบุรีก็สามารถเห็นได้ชัดเจน หลวงพ่ออุตตมะเป็นผู้ริเริ่ม ดำเนินการ และจัดการก่อตั้งหมู่บ้านวังกะและวัดวังแก้วเวการามขึ้นมา ชาวบ้านจึงเคารพนับถือและเชื่อฟังหลวงพ่อกมาก ปฏิบัติตามคำสั่งของหลวงพ่อกที่ให้ชาวบ้านทุกคนรักษากฎของหมู่บ้าน ๓ ข้อคือ ห้ามดื่มสุรา ห้ามเล่นการพนัน ห้ามลักทรัพย์และผิดลูกเมียใคร ผู้ใหญ่บ้านชาวกะเหรี่ยงที่เป็นเจ้าหน้าที่ปกครองดูแลชาวบ้านโดยตรงจะต้องปรึกษาและขอความเห็นชอบจากหลวงพ่อก่อนที่จะดำเนินการใด ๆ

ในสมัยที่มอญยังมีประเทศของตนเอง กษัตริย์หรือเจ้าเมือง จะเป็นผู้นำของชุมชนในระดับประเทศหรือเมือง ในประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทางชาวไทยก็เคยแต่งตั้งตำแหน่ง จักรมอญ หรือเจ้าพระยามหาโยธา ให้เป็นผู้นำควบคุมดูแลชาวมอญในประเทศไทยทั้งหมด ต่อมาได้ยกเลิกไปเมื่อหมด

ความจำเป็นต้องใช้ชาวมอญป้องกันชายแดน ปัจจุบันเนื่องจากมอญไม่มีประเทศของตนเอง ชาตผู้นำที่มีอำนาจทางการเมืองเป็นของตนเอง ดังนั้นพระสงฆ์จึงกลายเป็นผู้นำที่ชาวมอญจะสามารถพึ่งพิงได้เท่านั้น

ประเด็นการวิจัยที่สำคัญที่สุดของโครงการวิจัยนี้ แวดล้อมประเด็นปัญหาเรื่อง *สิทธิชุมชนมอญ* *สิทธิชุมชนมอญ* ตั้งอยู่บนพื้นฐานความมีตัวตนของมอญตามอัตลักษณ์ที่สร้างสมผ่านกาลเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์ และร่องรอยการดำรงอยู่ของกลุ่มชนที่รวมกันเป็นชุมชนในระดับต่าง ๆ กลั่นกรองมาเป็นรูปแบบประเพณีวัฒนธรรมของมอญที่ตั้งอยู่บนความเชื่อทางพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผี

*สิทธิชุมชนมอญ* จึงเป็นการแสดงออกถึงสิทธิในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่สิทธิในการสร้างอัตลักษณ์ของตนเองในด้านต่าง ๆ จนถึงสิทธิในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทั้งหมดของชุมชน โดยสมาชิกในชุมชน ตามรากฐานความเชื่อที่สั่งสมมาในประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งเน้นผลประโยชน์ของส่วนรวมและความยุติธรรมสำหรับสมาชิกในชุมชน

การแสดงออกที่ชัดเจนที่สุดของ *สิทธิชุมชนมอญ* ปรากฏในรูปของ *สิทธิในการใช้ภาษามอญ* ชาวมอญมีความภาคภูมิใจในมรดกทางภาษามอญของตนเองมาก เพราะมีความเป็นมาที่ยาวนาน และได้เจริญงอกงามอยู่ในระดับสูง แต่ได้ตกต่ำลงไปเพราะไม่มีประเทศเป็นของตนเอง ไม่มีอำนาจทางการเมืองที่จะจัดการสรรค์สร้างสิ่งใหม่ให้กับบรรพชนของชาติตนเองอีก ดังนั้น ประเด็นสำคัญที่ชาวมอญรู้สึกถูกพมำกดขี่อย่างมากคือเรื่องภาษา พมำห้ามไม่ให้มีการเรียนการสอนภาษามอญในประเทศพม่า รวมทั้งการพิมพ์หนังสือภาษามอญ ยกเว้นเป็นเรื่องศาสนาและจะต้องพิมพ์แจกเป็นธรรมทานเท่านั้น เงื่อนไขข้อหนึ่งในการเจรจากับฝ่ายพม่าตลอดมาคือ อิสรภาพในการสอนภาษามอญ และการจัดงานตามประเพณีของมอญต่าง ๆ ที่พม่าไม่เคยอนุญาตให้จัดเลย

ในหมู่บ้านวังกะเองก็มีความพยายามที่จะสอนภาษามอญในหมู่บ้านด้วย นางน้ำผึ้ง สวัสดิ์สุข ได้สนับสนุนกลุ่มเรียนภาษามอญขึ้นมาในหมู่บ้าน แต่ได้รับการกีดกันจากกะเหรี่ยงผู้เป็นผู้นำหมู่บ้าน เพราะกลัวว่าจะมีปัญหากับทางการไทย เมื่อนางน้ำผึ้งได้สอบถามกับครูใหญ่โรงเรียนประจำอำเภอสังขละบุรีได้ความว่าสอนได้ไม่ผิดอะไร จึงสนับสนุนการเรียนการสอนภาษามอญต่อไป โดยให้ใช้สถานที่ของตนเองได้ครูชาวมอญ ๑ คนมาสอนภาษามอญและภาษาไทย ในวันจันทร์ พุธ และศุกร์ ทุกวันจะเริ่มการสอนเวลา ๑๖ น. จนถึง ๒๑ น.)

นอกจากนี้ ชาวมอญก็มีการใช้ *สิทธิ* ได้รับความคุ้มครองจากชุมชน

ชาวมอญมีระบบการนับถือผีที่คอยคุ้มครองดูแลคนในชุมชนลดหลั่นกันลงมาหลายระดับชั้น เริ่มตั้งแต่ระบบการคุ้มครองทั้งหมู่บ้านหรือชุมชนได้แก่ผีประจำหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านจะมาบนบานขอให้อยู่ในสิ่งต่าง ๆ ใครจะเข้าออกหมู่บ้านหรือแต่งงานออกไปหรือเอาคนเข้าบ้านต้องบอกกล่าวผีประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านจะจัดเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านเป็นประจำทุกปีหลังเทศกาลสงกรานต์ ชุมชนชาวมอญทุกชุมชนจะมีผีประจำชุมชนของตนเองอย่างน้อย ๑ เจ้า การไหว้ผีประจำหมู่บ้านเดียวกันทำให้ชาวบ้านมีความสามัคคีกัน ช่วยกันจัดงานเลี้ยงผีประจำหมู่บ้าน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันเมื่อเกิดเรื่องราวต่าง ๆ ขึ้นในหมู่บ้าน

รองลงมาเป็นผีประจำตระกูลหรือผีบรรพชน คอยดูแลคนในตระกูล ใครไปทำอะไรไม่ดี เช่น ปล่อย  
ให้ผ้าในกระบุงหรือหีบผ้าขาดเป็นรู แสดงว่าไม่เอาใจใส่ดูแลที่อยู่อาศัยและข้าวของเครื่องใช้ของบรรพชน มี  
คนท้องที่ไม่ใช่ผี (ตระกูล) เดียวกันมานอนค้างในบ้าน ก็จะไม่สบาย หรือมีเหตุการณ์ผิดปกติเกิดขึ้นบ่อย  
ๆ ก็เรียกว่า “ผีดผี” ต้องมีการจัดพิธีรำผีเพื่อขอขมา ซึ่งจะต้องเสียเงินจำนวนมาก เป็นการลงโทษคนทำ  
ผิด การเลี้ยงผีและรำผีประจำตระกูลเป็นพิธีกรรมที่ทำให้คนในตระกูลเดียวกันรู้จักกัน มีความสามัคคีกัน  
เพราะในการเลี้ยงผีหรือรำผีต้องใช้คนจำนวนมาก ช่วยกันทำงาน ญาติพี่น้องในตระกูลเดียวกันต้องมาร่วม  
พิธีทุกครอบครัว มีการแนะนำสะใภ้ใหม่ให้ผีปู่ย่าตายายได้รู้จัก นอกจากนี้ยังเป็นการแนะนำแนวทางวิถีชีวิต  
ของคนมอญที่ถูกต้องให้แก่คนรุ่นหลัง เพราะในส่วนที่สองของการรำผีจะเป็นการจำลองวิถีชีวิตของคน  
มอญตั้งแต่เล็กจนโต

คำที่สุดคือในระดับครัวเรือนก็มีผีเรือนคอยควบคุมดูแลพฤติกรรมของคนในเรือนไม่ให้ออกนอกกลุ่มนอก  
ทาง ให้มีความปลอดภัย อยู่ดีมีสุข

สิทธิของชุมชนมอญที่สำคัญยิ่งประการสุดท้าย คือ **สิทธิในการตั้งถิ่นฐานชุมชน**

เมื่อชาวมอญจะสร้างหมู่บ้านจะเลือกสถานที่ที่เหมาะสมกับการทำมาหากิน ซึ่งก็คือการทำนา ชาวมอญจะหาที่ราบลุ่มอยู่ริมน้ำหรือชายฝั่ง เพื่อความสะดวกในการเดินทางติดต่อและอาศัยน้ำในการ  
เพาะปลูก เมื่อหาสถานที่ตั้งหมู่บ้านได้แล้ว อันดับแรกจะหาสถานที่สร้างวัดก่อน จะอยู่ที่หัวหมู่บ้าน แล้ว  
แบ่งที่สร้างบ้าน ต่อมาคนที่สร้างศาลเจ้า ซึ่งส่วนมากจะอยู่ท้ายหมู่บ้าน ที่ฝั่งศพ ตัวหมู่บ้านและที่ฝั่งศพจะ  
หันไปทางทิศเหนือจะได้ไม่มีลมพัดกลืนเข้ามาในหมู่บ้าน การตั้งหมู่บ้านไม่มีเสาบ้าน แต่ถ้าเป็นการตั้ง  
เมืองจะมีเสาเมือง

การวางผังของหมู่บ้านชาวมอญส่วนใหญ่ มีลักษณะซ้อนกัน ๒ ชั้น คือ หมู่บ้านและหมู่ญาติ การ  
กำหนดอาณาเขตของหมู่บ้านจะใช้วัดเป็นศูนย์กลาง ถนนหรือลำคลองเป็นเส้นแบ่งอาณาเขตของหมู่บ้าน  
การอยู่รวมกันเป็นหมู่ญาติจะรวมกันเป็นตระกูลที่สืบเชื้อสายมาจากต้นตระกูลเดียวกัน

ภายในอาณาเขตของหมู่บ้าน ชาวบ้านจะปลูกบ้านอยู่รวมกันเป็น “หมู่” นั่นคือหมู่เครือญาติ  
เดียวกันของแต่ละตระกูล ไม่มีการกันรั้วบ้านแต่ละหลัง แต่จะมีถนนหรือลำคลองกั้นแบ่งอาณาเขตแต่ละ  
ตระกูลเป็นระยะ ๆ ไปตลอดทั้งหมู่บ้าน ทุกครอบครัวจะทราบว่าเป็นหมู่เครือญาติของตนมีกี่ครอบครัวและ  
กี่ “หมู่” รวมเป็นหนึ่งหมู่ตามความหมายในแง่การปกครอง ดังนั้นในหมู่บ้านจึงมีชุมชนเล็ก ๆ ที่เรียกว่า  
“หมู่” เป็นจำนวนมาก การอยู่รวมกันเป็น “หมู่” มีประโยชน์คือ

(๑) ทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่เครือญาติ

(๒) ทำให้เกิดความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน

หัวหน้าหมู่จะทำหน้าที่คุ้มครองป้องกันคนในหมู่ของตน ให้คำปรึกษาแก่สมาชิกในเรื่องต่าง ๆ  
เป็นผู้นำในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของหมู่ ประสานเรื่องต่าง ๆ ของสมาชิกภายในหมู่

(๓) มีประโยชน์ในกำหนดการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของตระกูลได้สะดวก เช่น การรำผี การลงแขก  
เกี่ยวข้าว การแต่งงาน การบวชนาคของแต่ละครอบครัวจะได้ไม่ตรงกัน หรือบางกิจกรรมจัดร่วมกันได้  
เป็นต้น

จากการมีสิทธิในการตั้งชุมชน นำไปสู่ **สิทธิในการเลือกผู้นำชุมชน**

ส่วนใหญ่ในอดีตชาวบ้านจะเลือกผู้นำชุมชนเอง โดยมักเลือกผู้ที่มีฐานะมั่นคง เสียสละ และกล้าต่อสู้ เช่นที่บ้านน้ำเก็ก บริเวณชายแดนด้านตะวันตก ซึ่งเคยเป็นเขตปลดปล่อยของพรรคคอมมิวนิสต์ใหม่ ใช้การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านทุกปี

ใน คัมภีร์พระธรรมศาสตร์มอญ ก็ระบุไว้ว่า ผู้คนทะเลาะวิวาทเนื่องจากการเพาะปลูกข้าว จึงต้องเลือกคนหนึ่งขึ้นมาเป็นใหญ่เพื่อตัดสินเรื่องราวต่าง ๆ เป็นสมมุติตราข ผู้นำชุมชนจึงเกิดจากการตกลงร่วมกันของชุมชนเลือกผู้นำของตนเอง เพื่อระงับข้อขัดแย้งระหว่างสมาชิกของชุมชน ผู้นำจึงเป็นผู้เป็นใหญ่ที่ถูกสมมุติขึ้นมาโดยชุมชน แนวความคิดนี้ของมอญมีที่มาจาก *อัครัญสูตร ที่มณิกาย สุตตันตปิฎก*

ลักษณะผู้ปกครองที่คนมอญยกย่อง จะต้องมีความสมบูรณ์ทั้งในทางโลกและทางธรรม เป็นธรรมราชาที่สามารถพิสูจน์ให้เห็นได้ คือ

(๑) ต้องมีคุณธรรม ทศพิธราชธรรม

(๒) มีอุดมคติทางพุทธศาสนา มีใจใฝ่การบำรุงพุทธศาสนา มุ่งหวังนิพพาน

(๓) ต้องมีสติปัญญา ความสามารถ

การสืบทอดราชสมบัติไม่จำเป็นที่จะต้องสืบตามสายเลือดเสมอไป สามารถเลือกเอาผู้ที่มีความเหมาะสมมากกว่าได้ เช่น ในเรื่อง *ราชาธิราช* พระเจ้าธรรมเจดีย์สามารถขึ้นมาเป็นกษัตริย์ได้ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เป็นเชื้อสายกษัตริย์ และผู้นำไม่จำเป็นจะต้องเป็นผู้ชายด้วย ในประวัติศาสตร์ของมอญมีผู้ปกครองเป็นหญิงที่มีชื่อเสียงถึง ๒ คนคือ พระนางเจ้าจามเทวี กับ พระนางพญาท้าว (มิเจาป)

ผู้ปกครองที่ไม่มีคุณสมบัติที่เหมาะสมดังที่กล่าวมาแล้วก็อาจจะถูกโค่นอำนาจลงได้ เพราะคนมอญมุ่งเน้นในเรื่องศาสนามากกว่าทางโลก สายการปกครองของมอญที่ผ่านมาจึงไม่เข้มแข็งและมีระยะเวลายาว

เฉพาะในเรื่องของการจัดการเรื่องทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้น ชาวมอญมีประเพณีปฏิบัติที่ให้โอกาสแก่ทุกคน และให้สิทธิแก่ทุกคนตามความจำเป็น ไม่มีผู้ใดมีกรรมสิทธิ์แต่เพียงผู้เดียว ทรัพยากรธรรมชาติทุกอย่างเป็นส่วนรวมหมด

ที่น่าสนใจอย่างยิ่งก็คือ ชาวมอญเคารพใน สิทธิของผู้มาก่อน

การกำหนดพื้นที่ทำกินของหมู่บ้านชาวมอญ ใครถางได้เท่าไรได้เท่านั้น ถ้ายังไม่ได้มาทำกิน ใช้ไม้ปักเป็นสัญลักษณ์ว่าจองไว้ ปักไว้ได้อย่างมาก ๓ ปี

และยังให้ สิทธิของผู้ทำประโยชน์ตามความจำเป็น

แต่ถ้าจองที่ดินไว้แล้วไม่ทำอะไร คนอื่นก็มาทำกินได้ เมื่อเจ้าของที่ตาย กรรมสิทธิ์ตกอยู่กับลูก ถ้าตายไม่มีลูก หัวหน้าหมู่บ้านจะแบ่งให้คนอื่น ถ้ามีลูกมากมีที่ทำกินไม่พอ จะให้ที่ดินที่ไม่มีเจ้าของสืบทอดเพิ่ม ปัจจุบันในเขตที่พรรคคอมมิวนิสต์ใหม่ปกครองจะแบ่งกันครอบครัวละ ๑๕ ไร่

อัตลักษณ์ของชุมชนมอญ ยังสะท้อนออกที่ สิทธิในการจัดการทรัพยากรสาธารณะ

รอบ ๆ หมู่บ้านชาวมอญจะแบ่งพื้นที่สาธารณะไว้เพื่อ (๑) เลี้ยงวัว (๒) เป็นป่าประจำหมู่บ้าน (๓) พื้นที่สนามไว้จัดพิธีกรรมต่าง ๆ และ (๔) ที่สำรองไว้ขยายหมู่บ้าน ถ้ายังไม่ได้ใช้ให้ปลูกพืชถั่ว ชาวมอญจะตกลงร่วมกันในชุมชนว่าจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนทำอะไร ชุมชนจะใช้ทรัพยากรตามความจำเป็นของชุมชน และคิดถึงอนาคตไว้ด้วย

## โครงการที่ 5 โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน

ผู้รับผิดชอบโครงการ : ผศ.دنุพล ไชยสินธุ์ และคณะ

งานวิจัยนี้ดำเนินการวิจัยโดย ผศ.دنุพล ไชยสินธุ์ (หัวหน้าโครงการ) ร่วมคณะวิจัยโดย ผศ. รำเพย ไชยสินธุ์ ดร.บัญญัติ แก้วส่อง อาจารย์พยุพพร นันทวิศรุต และนางสาวธีรดา นามไผ่

เช่นเดียวกับ โครงการสิทธิชุมชนล้านนา โครงการวิจัยนี้ศึกษาความคิดเรื่องสิทธิ สิทธิชุมชน และสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ด้วยการทำความเข้าใจและประเมินบทบาทของชุมชนในการพิทักษ์คุ้มครองสิทธิชุมชนของตนจากกรณีศึกษา คือ กรณีศึกษากำแพงหมากแข้ง ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น กรณีศึกษากำแพงเมืองเก่า ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัดเลย และ กรณีศึกษาหมู่บ้านห้วยปลาตุ๊ก ตำบลนาดอกคำ อำเภอนาดูน จังหวัดเลย เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ในการทำความเข้าใจ และพัฒนาสิทธิชุมชน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้ทั้งวิธีการวิจัยสนามอย่างเข้มข้น และการวิจัยเอกสารอย่างลึกซึ้งควบคู่กันไป

ผลการวิจัยพบว่า สิทธิชุมชนอีสาน มีรากฐานจากจารีตประเพณี เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิในการให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ ผูกพันกับความเชื่อทางพุทธศาสนาในการจัดระเบียบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ระหว่างคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติ

ข้อค้นพบที่มีนัยยะสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ สิทธิชุมชน เป็น สิทธิส่วนรวม ของผู้คนในชุมชนอีสาน ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ น้ำ ป่า ที่แยกไม่ออกจาก จิตสำนึกร่วมในชาติพันธุ์ไทย-ลาว ที่ทุกคนมีส่วนร่วมในการรับรู้ ใช้ประโยชน์จากภาษาวัฒนธรรม ความเชื่อ พิธีกรรม อันแสดงอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน

นอกจากนี้ ยังได้พบว่า อำนาจในการจัดการทรัพยากร และการดำรงอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน มีที่มาจากสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน โดยได้มีการสืบทอดปลูกฝังอุดมการณ์สิทธิชุมชนผ่านสถาบันครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส สถาบันเครือญาติ สถาบันศาสนา และความเชื่อ

ปัญหาสิทธิชุมชนอีสานจากกรณีศึกษา เป็นผลจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยที่รัฐไทยใช้กฎหมายโดยไม่คำนึงถึงจารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชน อันเห็นได้ชัดจากกรณีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสาน เช่นการประกาศเขตวนอุทยานทับที่ดินทำกิน การให้สัมปทานป่าแก่กลุ่มอิทธิพลที่เป็นบุคคลภายนอกชุมชน ด้วยการส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ และการพัฒนาอุตสาหกรรม

ในการนี้ ชุมชนอีสานแสดงศักยภาพในการตอบโต้พิทักษ์สิทธิชุมชน และการมีส่วนร่วมในการพัฒนาและการแก้ไขปัญหา ทั้งในรูปแบบของการปรับปรนทางวัฒนธรรม การต่อสู้แย้ง การอพยพโยกย้ายถิ่นฐาน การหาอำนาจต้านและสนับสนุนการต่อสู้ของตน ตลอดจนการเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐที่เหนือกว่าด้วยรูปแบบวิธีการต่าง ๆ

คณะวิจัยได้เสนอแนวทางนโยบายการพัฒนาสิทธิชุมชน โดยเห็นควรให้ชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง ใช้สิทธิอัตวิญญ์หรือสิทธิในการกำหนดใจตนเองโดยชุมชน เพื่อชุมชน เพื่อรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน ทั้งนี้รัฐควรดำเนินนโยบายในการจัดการพัฒนาชุมชนและทรัพยากรควบคู่กันไป มิใช่ทำอย่างแยกส่วนตัดตอนออกจากกัน การพัฒนาในลักษณะคู่ขนานดังกล่าวให้

สอดคล้องกับวิถีชีวิต จารีตประเพณีและเคารพสิทธิชุมชนท้องถิ่น ดูเหมือนจะเป็นทางออกที่เหมาะสมและ  
เป็นไปได้ทางเดียวสำหรับรัฐในการแก้ปัญหาความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นอีสานซึ่ง  
ยืดเยื้อเรื้อรังมายาวนาน

จารีตประเพณีและเอกสารโบราณอีสานในรูปตำนานความเชื่อพิธีกรรม ศิลาจารึก ฮีตคอง  
คำสอน กฎหมาย ให้ภาพความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีชีวิตเรื่อง สิทธิชุมชนอีสาน ดังต่อไปนี้

ว่าด้วย สิทธิที่ได้รับจากธรรมชาติ

เป็นสิทธิที่สะท้อนจักรวาลทัศน์ของชุมชนลาวทางอีสาน ในเรื่องกำเนิดจักรวาล กำเนิดโลก  
กำเนิดทวีป กำเนิดมนุษย์และสรรพสิ่งในโลก ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณหลายเรื่อง เช่น เรื่องปฐมกัป ได้  
กล่าวถึงการกำเนิดธาตุสี่ ลม น้ำ ดินไฟ และมนุษย์คู่แรกทีนับเป็นบรรพชนไท-ลาวชื่อ ปู่สังคะสา ย่าสังคะ  
สี ที่สืบสานมาเป็นปู่เยอ ย่าเยอ ของชาวล้านช้างในเวลาต่อมา

ธาตุกำเนิดก่อน คือ อากาศธา หรือ วาโยธาตุ แล้วกำเนิดน้ำ (อาโป) กำเนิดดิน หิน ที่มีปลา  
อานนท์คอยหนุนแผ่นดินไว้ จากนั้นจึงกำเนิดเป็นผืนแผ่นดินสองแผ่นที่มีชายเป็นเจ้าแผ่นดิน และหญิง  
เป็นเจ้าแผ่นดิน กำเนิดชนห้าในมนุษย์จึงพูดได้ มีสติปัญญา ปลูกต้นไม้ หญ้า ปั้นรูปสัตว์นานา จากนั้น  
ทั้งสองมาเป็นคู่กันช่วย “แบ่งปันคนเป็นร้อย” เอาเข้า (ข้าว) ปลาป้อน ทำให้เกิดกำลังแข็งแรงจนปัจจุบัน

วรรณกรรมอีสานสะท้อนความเข้าใจเรื่อง สิทธิทำกินของชุมชน ที่เด่นคือ การทำนาของชาวนา

สิทธิอนุรักษศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญามีส่วนสำคัญ ทำให้จารีตประเพณี วัฒนธรรม  
หลงเหลือมรดกทางวัฒนธรรม สืบทอด สืบสาน มาจนถึงทุกวันนี้

สิทธิอนุรักษภูมิปัญญา เป็นสิทธิแห่งการเรียนรู้และความเฉลียวฉลาด วรรณกรรมอีสานเรื่อง  
พระยาคำกองสอนไพร่ ได้กล่าวถึง การงานและหน้าที่ของชายในฐานะเป็นผู้นำของครัวเรือน งานแรก  
สุดคือ การสร้างบ้านแปงเรือน ที่อยู่อาศัย ทำเล้า (ยุ้ง) นอกจากนี้เป็นงานเกี่ยวกับการทำนา ทำมาหากิน  
และงานฝีมือ เป็นงานที่เกี่ยวกับการก่อสร้าง การทำไร่ ทำนา สวน เข้าดงดอน เพื่อหักล้างทางพงเพื่อทำ  
สวนไร่ เมื่ออยู่บ้านต้องสานแห สวิง อวน น่าง และนำวัว ควาย เกวียนไถลากสิ่งของ ต้องเรียนรู้วิธีการ  
แต่งแปงแก้ไขซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น รู้จักสานครุ ตะกร้า จ่อ ดั่ง เบียน ทอ (กระทง) สีน  
(พ้อม) หลา ไน อ้าว เพียด ตีมีด ขวาน พร้า ดาว หอก หลาวไม้ ไม้ให้ดอยากเครื่องมือไม้สอย จึงจะทำให้  
ประสบผลสำเร็จและเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน และผู้ชายต้องแสดงความกล้าหาญ ในการเดิน  
ทางเข้าป่าดงพงไพร ต้องมีสติปัญญาเก่งกล้า รอบรู้ เพราะผู้ชายมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองและให้ความ  
อบอุ่นแก่ครอบครัว

จากที่ได้ศึกษาจารีตประเพณีและเอกสารโบราณบางส่วนของภูมิภาคอีสานที่ในอดีตมีความอุดม  
พร้อมพรั่ง และมีสีสันและความสำคัญต่อชีวิตผู้คนในสังคม ฮีตคองคำสอน เป็นเสมือนคัมภีร์ให้บุคคลใน  
ชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต ปฏิบัติตามจารีตประเพณีของสังคม

มนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลและสมาชิกของชุมชน ต่างเรียนรู้และรับรอง “ระบบความคิด” ใน ฮี  
ตคองคำสอน เป็นแนวทางพฤติกรรมทางสังคมและวิถีชีวิต และใช้แกัดคิดคำสอนจาก ฮีตคองคำสอน  
เชื่อมโยงความสัมพันธ์ในชุมชนและสัมพันธ์ภาพกับชุมชนอื่น ๆ เกิดเป็น “จิตสำนึกรวมหมู่” (Communal  
spirit) ที่ผูกพันผู้คนและชุมชนไว้ด้วยกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีระเบียบในการจัดสรร แบ่งปันและเข้าถึง  
ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม

แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนสืบทอดปฏิบัติกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า *ธรรมเนียมของชุมชน* มีระบบศีลธรรม เคารพเกื้อกูลกันและกันตามสถานภาพและบทบาทในชุมชน เป็น *ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิ* ที่สัมพันธ์กับความคิด ความเชื่อ และการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างยั่งยืน

ชุมชนอีสาน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นกลุ่มดั้งเดิมและอพยพเคลื่อนย้ายมาหลายยุคสมัย จึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มีทั้งไทย ลาว ผู้ไท ไทดำ ไทเลย ผ้อ กูย (ส่วย) โย้ย แสก เยอ โส้ เวียดนาม มอญ และญัฮกุร (ชาวนน) ประชากรในเขต 19 จังหวัด ใช้ภาษาถิ่นอีสานหรือภาษาลาวถึง 71% (สุวิไล เปรมศรีรัตน์ 2541)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสานที่ต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 ได้สร้างจารีตประเพณีทั้งประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน และประเพณีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนา เช่น บุญบั้งไฟ การบายศรีสู่ขวัญ บุญเลี้ยงบ้าน ฯลฯ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างมีอัตลักษณ์ (Identity) ของตนเอง และเคารพในสิทธิของกลุ่มอื่น มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพโยกย้ายเข้ามาในสมัยหลัง เช่น ชาวเวียดนาม ชาวจีน

ระบบความคิดเรื่อง “สิทธิ” ในชุมชนอีสานจึงอยู่บนฐานของจารีตประเพณี คำสอน ญา ทั้งที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และสืบทอดปฏิบัติด้วยวาจา พิธีกรรม การสืบค้นระบบความคิดเรื่องสิทธิชุมชนอีสาน จึงสามารถศึกษาจากเอกสารโบราณซึ่งสืบทอดวัฒนธรรมไทย-ลาว จากล้านช้าง และวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่สนาม เพื่อให้เห็นภาพ “สิทธิ” ได้ชัดเจนขึ้น

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อาพันธ์ กาญจนพันธ์ 2539 : 58-59)

ชุมชนอีสานมีหลายระดับ ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูลหลักเป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ เรียกว่า *เจ้าโคตร* ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา” ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

สิทธิที่ได้รับจากผีปู่ตาก็คือ การคุ้มครองจากผีบรรพบุรุษทั้งในเรื่องของการเดินทาง ความเจ็บป่วย และขจัดภัยอันตรายต่าง ๆ ไปจากชุมชนด้วยการร้องขอ (บ่า, บะบน) จากสมาชิกในชุมชน ถือเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษา “ป่าปู่ตา” ซึ่งเป็นที่ตั้งของศาลปู่ตา

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ้มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีทีเรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลานหรือบุญกุ่มข้าวโนเดือนยี่ บุญบั้งไฟใน

เดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ้มวัด , คุ้มบ้านเหนือ , คุ้มบ้านใต้ ฯลฯ” โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ในทางภูมิศาสตร์เพิ่มเติมจากความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้ โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

สิทธิของ “เสี่ยว” ก็คือ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ้มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งใน ชุมชน และระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือ เกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจ ยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

การรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม อีกลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออก แม่ออก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนหมู่บ้านบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนใน ระบบเหมืองฝาย จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แยกเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำอย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับคือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ “นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มป้าชุมชน กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อ สิทธิชุมชนร่วม (Community Rights) มากกว่าจะเป็น สิทธิปัจเจก และในขณะเดียวกันเครือข่ายชุมชน คุ้มบ้าน คุ้มวัด เสี่ยวหรือระบบเหมืองฝาย ก็ยังดำรงอยู่ โดยมีการปรับเปลี่ยนและผลิตใหม่ เช่น ใช้เครือข่ายคุ้มบ้านเพื่อจัดกิจกรรมงานประจำปีของจังหวัด ส่งเสริมการท่องเที่ยว ระบบเหมืองฝายถูกนำไปใช้ตอบสนองวิถีการผลิตเพื่อการขายระบบศีลธรรมแห่งสิทธิยังปรากฏอยู่ แต่ชุมชนเริ่มเกิดความ ขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด การพัฒนาประเทศทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต และระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความคิดและแบบแผนวัฒนธรรมดั้งเดิม การต่อสู้เรียกร้อง การปรับตัวของชุมชนในบริบทสังคมและธรรมชาติแวดล้อมที่เปลี่ยนไป จึงเป็นประเด็นที่ทุกฝ่ายสนใจศึกษา แสวงหาทางเลือกเพื่อดำรงไว้ซึ่ง สิทธิชุมชนอีสาน

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปรับธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้สั่งสมความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ 2542)

**เหมืองฝาย** เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูงบริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ อาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกันน้ำสามารถระบายน้ำและรักษาสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

**ระบบการจัดการเหมืองฝาย** ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝาย และป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน

**ซำ** เป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและซำ จึงเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

**ป่าบุง ป่าทาม ทาม** หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน บุง จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อนเอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

**ซำ , ป่าบุง , ป่าทาม** ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์ อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความ คุ่มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล่าเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเอง ห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝาย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หนองไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

สิทธิชุมชน และการยอมรับสิทธิชุมชนอีสาน ไม่ได้อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง แต่แปรเปลี่ยนและปรับตัวไปตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงและบริบททางสังคม ระบบความคิดที่สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อทางศาสนา จิตสำนึกเชิงศีลธรรมของชุมชนซึ่งมองผ่านกลุ่มผู้นำทาง ศีลธรรม และแง่มุมของการจัดการระบบนิเวศ ยังดำรงสาระสำคัญของความคิดมาถึงปัจจุบันคือ มองธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม ในฐานะผู้มีพระคุณ เป็นแหล่งกำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ เป็นวิถีคิดที่เป็นระบบผ่านการตรวจสอบในชีวิตจริงมายาวนาน มีหลักเหตุผลด้านภูมิปัญญา สืบทอดและผลิตซ้ำผ่านนิทาน ตำนานและพิธีกรรม ตลอดจนจารีตประเพณีของชุมชน

ความเชื่อเรื่องผี เป็นวิถีคิดที่สะท้อนอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับคน ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน

การมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้นฐานความคิด ความเชื่อ ร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

ปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ ระบบการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนาองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมของบุคคลในชุมชน มีส่วนสำคัญต่อการดำรงสิทธิชุมชนดั้งเดิมให้ปรับเปลี่ยนไปในสภาวะปัจจุบัน ปัญหาการเข้าถึง และมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานได้เกิดขึ้นมากมาย ชุมชนเรียนรู้และแก้ปัญหาโดยการประสานความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและบริหารจัดการเพื่อเรียกร้อง ปกป้องสิทธิชุมชนให้ดำรงอยู่

การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิตและสังคมวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น ที่ชุมชนได้ร่วมกันพัฒนาขึ้นตามบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน และการยอมรับใน “ระบบความคิด” ที่เป็น “กระบวนทัศน์” ชุดเดียวกัน คือ ความผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนโดยไม่ล่วงละเมิด “สิทธิชุมชน” จะดำเนินไปได้อีกยาวนานเพียงใด เป็นเรื่องที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องคงต้องแสวงหาแนวทางและประสานความร่วมมือกันต่อไป

## โครงการที่ 6 โครงการสิทธิชุมชนภาคใต้

ผู้รับผิดชอบโครงการ : ดร.เลิศชาย ศิริชัย และคณะ

งานวิจัย “สิทธิชุมชนภาคใต้” ดำเนินการวิจัยโดย ดร.เลิศชาย ศิริชัย (หัวหน้าโครงการ) มีนักวิจัยร่วมคณะ ได้แก่ รศ.ดร.อุดม หนูทอง รศ.ดร.สืบพงษ์ ธรรมชาติ อาจารย์สมเจตนา มุณีไมโน้ย และอาจารย์นพดล กิตติกุล ทุกท่านล้วนทำงานเป็นนักวิชาการท้องถิ่นภาคใต้ และเป็นหลักแกนที่สำคัญทั้งทางด้านวิชาการและทางการเคลื่อนไหวทางสังคม และการต่อสู้ทางการเมือง เพื่อสิทธิทางวัฒนธรรม และสิทธิชุมชน ของชาวทักษิณ

งานวิจัยนี้ศึกษาความหมายของ “สิทธิชุมชน” ที่ปรากฏในสถานการณ์จริงของชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ การดำรงอยู่ และการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสิทธิชุมชน ปัญหาของชุมชนอันเนื่องมาจากการถูกรุกรานสิทธิชุมชนจากการพัฒนาประเทศ และการตอบสนองของชุมชนต่อผลกระทบที่เกิดขึ้น โดยศึกษาจากชุมชนหมู่บ้าน 5 แห่ง คือ ชุมชนกรุงชิง กิ่งอำเภอนบพิตำ จังหวัดนครศรีธรรมราช, ชุมชนบ้านเล อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา, ชุมชนบ้านโคกสัก อำเภอดำรงชัย จังหวัดสงขลา, ชุมชนบ้านเจ้าไหม อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง และชุมชนบ้านหาดราไวย์ อำเภอเมือง จังหวัดภูเก็ต

ผลการวิจัยพบว่า ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้มีฐานทรัพยากรหลายอย่างที่เป็พื้นฐานสำคัญสำหรับการก่อเกิด การดำรงอยู่ และการพัฒนาชุมชนต่างๆ ทั้งฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นทะเล ภูเขา ป่า ที่ราบลุ่มแม่น้ำ เป็นเหตุให้เกิดชุมชนมากมายโดยอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของฐานทรัพยากรเหล่านี้

ชุมชนหมู่บ้านอยู่กับฐานทรัพยากรธรรมชาติโดยการจัดความสัมพันธ์ในลักษณะที่ถือได้ว่าเป็น “สิทธิชุมชน” ที่ได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ ซึ่งเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์กันขององค์ประกอบด้านภูมิปัญญาในการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนไปถึงองค์ประกอบด้านอำนาจของชุมชนในการจัดการดูแลเรื่องการใช้ทรัพยากรดังกล่าว

ในด้านการใช้ภูมิปัญญา คณะวิจัยพบว่าชุมชนหมู่บ้านสามารถนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความต้องการของชีวิตอย่างเพียงพอ และทั่วถึง ในขณะที่ยังสามารถรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติไว้ได้

ในด้านอำนาจของชุมชน พบว่าชุมชนสามารถจัดระเบียบความสัมพันธ์ในการเข้าถึงและใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่สำคัญ 3 ประการ

ประการแรก ให้ความสำคัญกับ “สิทธิของผู้มาก่อน”

ประการที่สอง ให้ความสำคัญกับการครอบครองเพื่อใช้ประโยชน์

ประการที่สาม ให้ความสำคัญกับการครอบครองทรัพยากรในจำนวนจำกัดเฉพาะที่ใช้ประโยชน์

ประการที่สี่ ให้ความสำคัญกับการได้มาซึ่งสิทธิ โดยไม่สร้างความเดือดร้อน หรือละเมิดสิทธิผู้อื่น

ทั้งนี้หลักสิทธิดังกล่าวมีความสลับซับซ้อนหรือมีความยืดหยุ่น เช่น สิทธิบางอย่างผู้ใช้ประโยชน์จะใช้ได้เพียงระยะสั้นๆ ในขณะที่สิทธิบางอย่างผู้ใช้ประโยชน์สามารถครอบครองได้นานและค่อนข้างมีความถาวร และสามารถสืบทอดสิทธิโดยลูกหลานได้ สิทธิบางอย่างคนอื่นสามารถมาร่วมใช้ได้ เป็นต้น

โดยการจัดความสัมพันธ์เช่นนี้ หลักสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้จะสัมพันธ์กับระบบคุณค่าที่คนมีต่อทรัพยากร ซึ่งพบว่าไม่ว่าจะเป็นกรณีของป่า ทะเล หรือทรัพยากรอื่นๆ คนจะไม่มองว่าทรัพยากรเป็นเพียงวัตถุหรือเป็นแหล่งที่จะใช้ประโยชน์เท่านั้น แต่มองว่าเป็นที่สิงสถิตย์ หรือเป็นสมบัติของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระเจ้า เทพยดา เจ้าป่า เจ้าเขา ทวด ผีทะเล เป็นต้น

การให้คุณค่าดังกล่าวได้กลายเป็นกฎเกณฑ์ หรือ จารีต ในการกำหนดความสัมพันธ์ที่สำคัญระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ คือ การไม่ทำลายทรัพยากรดังกล่าว เนื่องจากเป็นการละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งการละเมิดดังกล่าว ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้เชื่อว่า ไม่เพียงจะถูกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงโทษเท่านั้น แต่หมายถึงกำลังละเมิดกฎเกณฑ์ของสังคมด้วย ซึ่งจะตามมาด้วยการถูกแทรกแซงทางสังคมด้วยรูปแบบวิธีการต่าง ๆ จากชุมชน

ภายใต้ระบบคุณค่าและระบบอำนาจดังกล่าว หลักสิทธิชุมชน ได้สร้างผลึกอุดมการณ์ที่สำคัญให้แก่สมาชิกของชุมชน 2 ประการ คือ อุดมการณ์รักษาทรัพยากรธรรมชาติ และ อุดมการณ์ชุมชนท้องถิ่น

ลักษณะที่กล่าวนี้ทำให้ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ สามารถใช้ประโยชน์และรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติมาได้โดยตลอด และสามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนได้

ต่อมา ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ถูกผนวกเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศนับแต่การเกิดรัฐชาติในสมัยรัชการที่ 5 และชัดเจนมากที่สุดนับแต่การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในช่วงต้นทศวรรษ 2504 เป็นต้นมา โดยรัฐได้ยึดเอาทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานการอยู่รอดของชุมชนไปอยู่ภายใต้การจัดการของรัฐ จัดสรรส่วนหนึ่งให้เป็นทรัพย์สินของปัจเจกบุคคล อีกส่วนหนึ่งเป็นทรัพย์สินของรัฐโดยตรง และเบียดขับชุมชนออกจากการเข้าถึงทรัพยากรตามหลักสิทธิชุมชนที่มีมาแต่เดิม โดยรัฐต้องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการพัฒนาประเทศแบบใหม่ ทั้งเพื่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน และการส่งเสริมให้เอกชนเข้าไปแสวงหาประโยชน์ เพื่อความเติบโตของตัวเลขทางเศรษฐกิจ

ชุมชนหมู่บ้านในที่ต่าง ๆ ของภาคใต้ ได้รับความเดือดร้อนอย่างมากจากยุทธศาสตร์การพัฒนาของรัฐดังกล่าว เพราะในบางพื้นที่ ชุมชนไม่สามารถใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติ ได้เช่นเดิม เนื่องจากเบียดขับออกจากพื้นที่เดิม และถูกห้ามมิให้เข้าไปใช้ทรัพยากรได้เช่นเดิม ในอีกส่วนหนึ่งรัฐก็เปิดทางให้ทุนธุรกิจเอกชนและอุตสาหกรรมข้ามชาติเข้าไปแย่งชิงทรัพยากรจากชุมชน จนชุมชนไม่เหลือความอุดมสมบูรณ์ให้พึ่งพิงได้อีกต่อไป

ในท่ามกลางการเบียดขับดังกล่าว ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ พยายามตอบสนองด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อความอยู่รอด โดย *ประการแรก* พยายามตอบสนองด้วยการอาศัยการขยายพื้นที่หากินให้กว้างออกไป แต่วิธีนี้นับวันจะตีบตันมากยิ่งขึ้น เพราะไม่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่ไหนให้แสวงหาอีกแล้ว *ประการที่สอง* ชุมชนจะตอบสนองด้วยการแสดงออกเชิงอำนาจต่อรัฐ ซึ่งปรากฏหลายลักษณะ ได้แก่ การดื้อแพ่งไม่ออกไปจากฐานทรัพยากร หรือลักลอบเข้าไปใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากร การชุมนุมประท้วง และการใช้กำลังตอบโต้ *ประการที่สาม* ชุมชนใช้กลยุทธ์การอนุรักษ์เรียกร้องความชอบธรรมไม่ให้รัฐไล่ออกจากพื้นที่เดิม การตอบสนองเชิงอำนาจนี้นับว่าได้ผลในกรณีของการไล่ที่ แต่ไม่ค่อยได้ผลนักในกรณีเรียกร้องให้จำกัดการแย่งชิงทรัพยากรของทุนธุรกิจและอุตสาหกรรม โดยการเลือกวิธีการตอบสนองดังกล่าวจะสัมพันธ์กับลักษณะทางวัฒนธรรมหรือกลุ่มชาติพันธุ์ของกลุ่มคนในชุมชนที่ได้รับผลกระทบ และการสร้างเครือข่ายกับพันธมิตรจากภายนอกด้วย

การดำเนินการเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติของรัฐดังที่กล่าวมา ไม่เพียงแต่ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ที่อาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติในการอยู่รอดเท่านั้น แต่ปรากฏว่าทรัพยากรต่าง ๆ ภายใต้การดูแลของรัฐกลับเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐ และระหว่างประชาชนด้วยกันเอง ก็ได้ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ซึ่งสังคมไทยได้ตระหนักถึงความจริงนี้ จึงผลักดันให้มีการบัญญัติแนวทางการแก้ปัญหาไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน เช่น การให้ *ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม* มีสิทธิที่จะมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลย์และยั่งยืน

ข้อเสนอเชิงนโยบายของงานวิจัยนี้ ก็คือ จำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐจะต้องเปลี่ยนวิธีคิดใหม่ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยหันมาให้ความสำคัญกับ “*สิทธิชุมชนท้องถิ่น*” อย่างแท้จริง ด้วยการสนับสนุน

ให้ชุมชนสามารถก่อรูปสิทธิชุมชนในบริบทแบบใหม่อย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงของสภาพการณ์ เศรษฐกิจ สังคมปัจจุบัน โดยยอมรับให้ชุมชนสามารถพัฒนาตัวเองได้อย่างอิสระบนพื้นฐานของหลักสิทธิ ชุมชนของชุมชนเอง ตามที่มีมาแต่เดิมและที่ชุมชนพัฒนาด้วยตนเองอย่างเป็นพลวัต โดยรัฐแสดงบทบาท เป็นผู้ร่วมกับชุมชนในการดูแลให้หลักการสิทธิชุมชนเป็นจริง ได้รับการยอมรับนับถือ และพัฒนาต่อไปได้ ภายใต้การใช้กฎเกณฑ์จากจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่นอย่างสำคัญเท่าเทียมกับกฎหมายของรัฐ

ภาคใต้เป็นดินแดนที่เป็นแหลมยาวยื่นไปในทะเล มีเทือกเขาสำคัญหลายเทือกเขาทอดตัวไปตาม แนวยาวของแหลม ทำให้เกิดชุมชนมากมายมาแต่โบราณ โดยอาศัยความสมบูรณ์ของระบบนิเวศอัน เนื่องมาจากภูเขา ที่ราบลุ่ม และทะเล

ลักษณะเด่นของชุมชนลักษณะนี้คือ สามารถอยู่รอดได้ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ธรรมชาติ

ทั้งนี้ชุมชนได้สร้างสรรค์ภูมิปัญญาของตนขึ้นมาเพื่อสามารถเข้าใจและนำทรัพยากรธรรมชาติ มาใช้เพื่อการดำรงอยู่และสืบทอดตัวเอง

นอกจากนี้ ชุมชนยังสามารถสร้างอำนาจขึ้นมาจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและ ระหว่างคนกับคนในลักษณะที่มุ่งรักษา ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และให้ทุกคนสามารถ เข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเท่าเทียมกันบนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยและการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่ง กันและกัน

เพื่อให้เงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับชีวิตดังกล่าวยังคงอยู่ได้ ชุมชนจึงจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับ คน และระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ในลักษณะที่ให้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิทธิชุมชนไม่ว่าจะเป็น ป่า ที่ดิน น้ำ หรือทะเล

กระบวนการ หรือระบบคิดที่สอดคล้องต้องกันทั้งชุดนี้ มีลักษณะสำคัญคือ

ประการแรก บุคคลจะไม่มีสิทธิถาวรในทรัพยากรธรรมชาตินั้นๆ จะมีสิทธิชั่วคราวเมื่อใช้ทำกิน หรือใช้ตั้งบ้านเรือน ถ้าเลิกทำกิน เลิกตั้งบ้านเรือน ที่ตรงนั้นไม่ว่าจะเป็นดินหรือน้ำหรือป่าก็จะกลับไปเป็น ของส่วนรวม ใครจะใช้ประโยชน์ต่อก็ได้ ไม่มีใครสามารถจับจองทรัพยากรไว้เป็นของตัวเองโดยไม่ใช้ ประโยชน์ และจะจองไว้ใช้ประโยชน์เกินความจำเป็นก็ไม่ได้ ซึ่งเป็นหลักประกันได้ว่าคนในชุมชนจะ สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้เท่าเทียมกัน

ประการที่สอง การทำกินหรือการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรต่างๆ จะต้องไม่ทำลายฐานความอุดม สมบูรณ์ของทรัพยากรนั้น เช่น ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของป่า ของทะเล ซึ่งเป็นหลักประกันว่าคนใน ชุมชนจะมีปัจจัยในการหล่อเลี้ยงชีวิตได้อย่างมั่นคงเพียงพอ

ฐานคิดสิทธิชุมชนภาคใต้ จึงเป็นกระบวนการที่ชุมชนใช้ภูมิปัญญาและอำนาจของชุมชนในการ จัดการทรัพยากรที่เป็นฐานความอยู่รอดของชุมชน คือภูมิปัญญาในการเข้าใจและใช้ประโยชน์ทรัพยากร ธรรมชาติ และการใช้อำนาจจัดความสัมพันธ์ให้การใช้ทรัพยากรดังกล่าวมีความยั่งยืน และคนสามารถใช้ ประโยชน์ได้เท่าเทียมกัน

อย่างไรก็ตามชุมชนหมู่บ้านหนึ่งๆ ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว แต่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับหมู่บ้านอื่นด้วย ความเป็นจริงว่า ฐานทรัพยากรที่กว้างใหญ่ เช่น ป่า ทะเล ไม่ใช่สิ่งที่ชุมชนใดชุมชนหนึ่งจะได้ใช้เพียง

ชุมชนเดียว แต่ว่าเกิดชุมชนอื่นๆ ในเขตที่ห่างออกไปอยู่และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้นเช่นกัน ชุมชนหนึ่งๆมักจะขาดปัจจัยในการดำรงชีวิตดังกล่าว เช่น ชุมชนริมทะเลจะขาดพืชผักผลไม้ ชุมชนในเขตที่สูงก็จะขาดอาหารทะเล คนต่างชุมชนจึงติดต่อกันข้ามชุมชนเพื่อจะแลกเปลี่ยนในสิ่งที่แต่ละฝ่ายขาดแคลนคนทะเลจึงผูกมิตรกับคนที่อยู่ในเขตภูเขา เป็นต้น ทำให้ชุมชนต่างๆมาเชื่อมต่อสัมพันธ์เป็นท้องถิ่น บนพื้นฐานประสบการณ์ที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์เป็นแบบเดียวกันคือ การรักษาความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและการอยู่แบบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

การที่ชุมชนต่างๆมีความสัมพันธ์ในรูปสิทธิชุมชน และการรักษาความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ได้เกิดเพราะพลังการผลิตต่ำ หรือเทคโนโลยีไม่ก้าวหน้าเท่านั้น แต่เพราะว่าพวกเขาพอใจที่จะเป็นเช่นนั้นด้วย ดังจะเห็นจากอุดมการณ์ของชุมชนที่ถูกผลิตสร้างขึ้นหรือรับเข้ามาใช้ในชุมชนล้วนสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชุมชนต้องการผลิตซ้ำ “สิทธิชุมชน” ให้มีความถาวร อุดมการณ์ดังกล่าวปรากฏให้เห็นทั้งคำบอกเล่า คำสั่งสอน เช่น พ่อแม่สอนลูกให้ทำมาหากินในทะเลโดยไม่ทำลายทะเล ให้รู้จักเก็บของป่าโดยไม่ทำลายพันธุ์พืชผักในป่า ให้รู้จักตัดไม้ในป่ามาใช้เท่าที่จำเป็นและไม่ตัดไม้ที่เป็นรากฐานของป่า สอนให้รู้จักเคารพคนอื่นเหมือนญาติพี่น้อง สอนให้ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ฯลฯ

อุดมการณ์ดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นจากความเชื่อ เช่น ความเชื่อเรื่องผี ทำให้คนไม่ทำลายทะเล ไม่ทำลายป่า ความเชื่อเรื่องทวดทำให้คนต่างชุมชนมาร้อยรัดผูกพันเป็นท้องถิ่น เกิดความสำนึกท้องถิ่น ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษทำให้คนเกิดความกลมเกลียวแน่นแฟ้นและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความเชื่อทางศาสนาโดยเฉพาะศาสนาอิสลามช่วยทั้งให้คนรักษารัฐธรรมนูญเพราะถือว่าเป็นสมบัติของพระเจ้า และให้คนตระหนักว่ามุสลิมทั้งหมดล้วนเป็นพี่น้องกัน

นอกจากนี้ขนบธรรมเนียมประเพณี จำนวนมากของชุมชนต่างๆ ก็ยังสะท้อนให้เห็นอุดมการณ์เช่นกัน เช่น พิธีสวดละหมาดอ้ายดัก่อนนำเรือลำใหม่ลงทะเลของชาวมุสลิม การประพรมน้ำมนต์ก่อนนำเรือลำใหม่ลงทะเลของชาวเล ประเพณีเลี้ยงน้ำชา การผูกเกลอ ฯลฯ ก็ล้วนสะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งในเชิงอุดมการณ์ของชุมชนหมู่บ้านทั้งสิ้น

อุดมการณ์ที่กล่าวถึงนี้โดยสรุปคือ อุดมการณ์รักษาทรัพยากรธรรมชาติ และ อุดมการณ์ชุมชน – ท้องถิ่น

การที่ชุมชนสามารถรักษาไว้ได้ทั้งความเป็นจริงทางภววิสัยและอุดมการณ์ เพราะชุมชนมีสถาบันของสังคมทำหน้าที่ผลิตซ้ำทั้งสองอย่างนี้ โดยการปลูกฝังและควบคุม ให้คนมีทั้งอุดมการณ์และพฤติกรรมที่พึงประสงค์ สถาบันที่สำคัญได้แก่ สถาบันความเชื่อ สถาบันครอบครัว สถาบันเครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส และ สถาบันเกลอ

การทำหน้าที่ของอุดมการณ์และสถาบันสังคม ทำให้ชุมชนมีพลังหรืออำนาจที่จะขัดเกลาควบคุมแทรกแซงให้คนปฏิบัติตัวอยู่ในกฎเกณฑ์ของชุมชน เพียงแต่วาระเบี่ยงกฎเกณฑ์ดังกล่าวไม่มีบัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์หรือหมวดหมู่แน่ชัดและไม่ซับซ้อน คนทั่วไปจะถูกปลูกฝังตั้งแต่เด็กสมาชิกของสังคมจึงไม่ค่อยทำอะไรผิด แต่ถ้าเกิดทำผิดขึ้นมาก็จะถูกแทรกแซงอย่างเบาบางจากสังคมแต่ว่าได้ผลเช่น ผู้อาวุโสในชุมชนกล่าวตำหนิ คนในชุมชนนินทา ไม่มีใครพูดคุ้ยด้วยและถ้าร้ายแรงผู้นำศาสนาจะไม่ประกอบพิธีศพให้เมื่อเสียชีวิต

ด้วยความเป็นจริง *อุดมการณ์* และ *กลไกของสังคม* ดังกล่าวมาทั้งหมด ทำให้ชุมชนหมู่บ้านสามารถรักษาระเบียบความสัมพันธ์แบบ “สิทธิชุมชน” มาได้นับร้อยๆ ปี โดยเกือบจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงในสาระ

เมื่อเกิดรัฐชาติ รัฐพยายามที่จะผนวกทรัพยากรธรรมชาติในภูมิภาคต่างๆ เข้าเป็นสมบัติของรัฐ และรัฐจัดสรรให้บุคคลครอบครองเป็นของตนเองโดยการอนุญาตของรัฐ เพื่อว่ารัฐจะสามารถเข้าไปมีอำนาจเหนือประชาชนในภูมิภาคต่างๆ ได้ และนำประโยชน์ในรูปของภาษีเข้ามาหล่อเลี้ยงรัฐส่วนกลาง แต่ว่ารัฐมีกำลังและมีอำนาจจำกัดจึงไม่สามารถเข้าไปผนวกชุมชนหมู่บ้านได้มากนัก ประชาชนในชนบทส่วนใหญ่ก็ยังคงถูกปล่อยให้อยู่กับทรัพยากรธรรมชาติไม่ต่างจากเดิมนัก

เหตุการณ์มาพลิกผันมากที่สุดก็เมื่อรัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นยุคของการพัฒนาแบบใหม่ที่มีเป้าหมายการพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม โดยมีดัชนีวัดที่สำคัญคือความเติบโตทางเศรษฐกิจ ยุทธวิธีสำคัญประการหนึ่งที่ใช้เพื่อตอบสนองความเติบโตดังกล่าวคือการโค่น จับ ขูด ทรัพยากรธรรมชาติ มาสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะทำให้รัฐต้องเข้าไปควบคุมทรัพยากรดังกล่าวอย่างเบ็ดเสร็จ แล้วจึงค่อยจัดสรรใหม่ตามวิธีการของรัฐ ป่าไม้ ที่ดิน ทะเล น้ำ จึงกลายเป็นของรัฐทั้งหมด แล้วรัฐจึงค่อยจัดสรรออกมาด้วยวิธีการแบบใหม่ เช่น จัดสรรที่ดินบางส่วนให้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ให้สัมปทานตัดไม้ ให้ทะเลเป็นสาธารณสมบัติ ในขณะที่ห้ามชาวบ้านตัดไม้ใช้จับสัตว์ในเขตป่า ไล่ชาวบ้านออกจากเขตนอุทยาน นอกจากนี้แม้ที่ดินที่รัฐให้กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลไว้รัฐยังสามารถตรึงได้ โดยการออกกฎหมาย เช่น การเวนคืนที่ดินทั้งหมู่บ้านเพื่อสร้างท่าเรือพาณิชย์

ทั้งหมดนี้เป็นการที่รัฐเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยไม่คำนึงถึงสิทธิชุมชนที่เป็นจริง กล่าวคือ

ชุมชนอยู่กับทรัพยากรธรรมชาตินั้นๆ มาก่อนที่รัฐจะใช้กฎหมายยึดเอาไปเป็นของรัฐ

นอกจากนี้ ชุมชนยังใช้ภูมิปัญญาและอำนาจของชุมชนดูแลทรัพยากรธรรมชาติให้อุดมสมบูรณ์มาโดยตลอด ก่อนที่รัฐจะเข้ามาอ้างสิทธิ์เป็นเจ้าของโดยการออกกฎหมาย และใช้อำนาจบังคับ

ผลที่เกิดขึ้นก็คือ ชุมชนชาวบ้านถูกกวาดต้อนหรือเบียดขับออกไปจากการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ถูกเบียดขับออกไปจากถิ่นที่อยู่ในลักษณะต่างๆ กันคือ

1. รัฐเปิดเขตที่เป็น *สิทธิชุมชน* แต่เดิมให้เป็น *สาธารณสมบัติ* เพื่อว่าขบวนการธุรกิจพาณิชย์จะสามารถเข้าไปกอบโกยประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเต็มที่ จนในที่สุดชาวบ้านที่ใช้เครื่องมือทำมาหากินอย่างง่าย ๆ ที่ไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติเพื่อหวังจะรักษาแหล่งทำกินของตนให้ยั่งยืนต่อไปก็อยู่ไม่ได้ เพราะทรัพยากรเสื่อมโทรม แหล่งอาหารสำคัญของชีวิตถูกทำลายลง กรณีนี้เห็นได้ชัดจากกรณีของชุมชนประมงพื้นบ้านที่ต้องประสบปัญหาทะเลถูกทำลายจากประมงพาณิชย์

2. รัฐประกาศ *เขตนอุทยาน* ทับที่อยู่และที่ทำกินของชาวบ้าน และให้ชาวบ้านออกไปจากเขตนอุทยานหรือไม่ให้ชาวบ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ในเขตป่าอย่างที่เป็นมา โดยอ้างว่าเป็นการอนุรักษ์ป่าทั้งที่แต่เดิมชุมชนก็ช่วยกันดูแลป่าอย่างมีประสิทธิภาพด้วยหลักการสิทธิชุมชน ในขณะที่การเอาป่าไปดูแลเองของรัฐ นอกจากจะสร้างความเดือดร้อนให้ชาวบ้านเพราะเท่ากับเป็นการขูดรากถอนโคน หรือตัดวงจรชีวิตของชุมชนแล้วรัฐยังไม่สามารถดูแลป่าได้ เพราะมีการลักลอบตัดไม้เชิงพาณิชย์และการลักลอบล่าสัตว์อย่างต่อเนื่อง